

1967

ՄՈՒՐՃ

ԳՐԱԿԱՆ, ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ
ԵՒ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ
ԱՄՍԱԳԻՐ

Нер.

Am. Sovetskaya Detskaya

Դեռ այս մայիս ամսում, երբ իշխանութեան կարգադրութեամբ փակվեց «Հերմէս» տպարանը, «Մուրճ» ամսագրի բոլոր բաժանորդներին ուղարկվեց ծանուցում՝ հրատարակութեան քամանակաւոր դադարման մասին: Ամսուս հետանալով քաղաքից, մի շարք անձնական և բնասական հանգամանքների պատճառով ես անկարող եղայ վերադառնալ Թիֆլիս Թեւի վայր:

Երկար տարիների փորձը և մանուսանց այս տարվայ անցած-գարձածը հրաժայտաբար ստիպում են ինձ վերջ դնել անհատական գործարարութիւններով տարվող մի գործի, ինչպիսին է «Մուրճը», որ նսիթական ահագին վնասներ է պատճառել և ինձ: Չկար է նկատել, որ յարգելի տիկին Վրովառէ Քանանեանը՝ 1902 թ. յուլիս ամսից ձեռք բերելով այդ ամսագրի հրատարակութեան իրաւունքը նախկին հրատարակիչ Կ. Կրասիլնիկեանից 16,000 լուրով՝ նաև հոգաց այդ թւականի գեֆիցիտը (3,000 ռ.) ծածկելու մասին: Այնուհետև՝ սկսած 1903 թ. յունիս ամսից՝ «Մուրճի» հրատարակութեան բոլոր ծանրութիւնն ընկած էր ինձ վրա: Լուստեան գէպի այդ հրատարակութեան լուսպքն սպազան՝ ես ոչ մի գործարարութեան տառջ կանց չտուայ, աշխատելով ամսագիրը դարձնել մեր ժողովուրդը՝ զտախալակող լուրջ և անկախ մի օրգան, որ տնվախ որոնում է ճշմարտութիւնը: Դատ դանդաղ կերպով տարէ-ցատրի աւելանում էր բաժանորդների թիւը, որ 1905 թւականին հասաւ 900-ի մի թիւ, որ այնուամենայնիւ անբաւարար էր ամսագրի ծախքերը ծածկելու համար: Այնուհետև ուսական յեղափոխութիւնը սակզծեց կեանքի մէջ նոր պայմաններ և հասարակական ոյժերի նոր յարաբերութիւններ: Ետացող կեանքը կենտրոնացաւ օրութիւրթերի և ըրօշլւրնիւրի շուրջը, և բոլոր ամսագիրներն բաժանորդները պակասեցին: Բացի այդ ընդհանուր հանգամանքներից՝ հայկական իրականութիւնն ունեցաւ և իր առանձնաշատուկ—զուտ ասիական վայրագ թայֆայականութիւնը՝ իր հակահասարակական այլանպակութիւններով, արտայայտված մի սարկահոգի, իսաւար, մոլորված և մերկանալի միջավայրում...

Դադարեցնելով «Մուրճի» հրատարակութիւնը՝ մենք մեր բաժանորդներին կուղարկենք № 4-ի այն թերթիւրը, որոնք տըպված էին «Հերմէս» տպարանի կնքումից առաջ: Մնացած համարների փոխարէն ցանկացողները կարող են ստանալ հետեւեալ հրատարակութիւնները՝ իրանց դրամական պահանջի համեմատ. 1) «Հաջի Բաբա» 2 հատոր, հանապարհածախսով 4 ռ., 2) «Վշախ

ծիծաղ», հանապարհածախսով 1 ր., 3) Լ. Ս.-ի «Մի քանի օր Արցախում և Սիւնի քում», «Հին ցու», «Ժողովուրդի կրթական զործը մեղանում», իւրաքանչիւր բրօշխուրը 20 կ., 4) Բժ. Գ. Ս.-ի «Վնասակար և օգտակար միկրօրնների մասին», 30 կ.: Իսկ այն բաժանորդները, որոնք կուպէնան իրանց հաշուի մնացորդը զբաժնով ստանալ, թող լարեհաճեն այդ մասին յայտնել ինձ:

Ուղարկելով մեր բաժանորդներին «Մուրճի» ապրիլ համարի այն թերթերը, որոնք արգէն տպուած էին մինչև «Հերմէս» տպարանի փակումը, պարտք ենք համարում բացաղբիլ որ բացի այդ տպուածներից շարուած ու տպագրուած էին ևս 2 թերթի նիւթ և մնում էր միայն դրանց երես կաղիլը: Օգոստոս ամսում, երբ վերաբացուեց «Հերմէս» տպարանը, մենք մեր ցրտիչի միջոցով, նստակով, խնդրել էինք պահել այդ շարուածքը մինչև մեր վերադարձը: Եւ տպարանում խոստացել էին այդպէս անել: Մեծ էր մեր զարմանքը, երբ գիմումին՝ ուղարկել այդ շարուածքների սրբագրութիւնը ստացանք պատասխան. «զրաշարները արդէն ցրել են»... Այդ անախորժ անխելութեան պատճառով թերի են մնում «Անհատն ու միջավայրը» յօդուածը և լոյս չի կարող տեսնել նաև «Մատենախօսութիւնը», որով վերջանում էր շարուածքը տպարանի փակման ժամանակ: Նորից շարել տալ ոչնչացրածը շատ դժուար է, որովհետև սրբագրուած շարուածքների ձեռագրները չեն պահուած:

Լևոն Սարգսեան

Թիֆլիս, 24 հոկտ.

ԲՐԱՆԴ

ԴՐԱՄԱՏԻԿԱԿԱՆ ՊՕԷՄԱ

Հիմն գործողութեամբ

Հ Ե Ն Ր Ի Կ Ի Բ Ս Ե Ն Ի*)

ԲՐԱՆԴ. (Երկար նայում է հեռացող ամբոխի յետևից): Կորագլուխ, յօնքերը կիտած, ծանր, անհաստատ քայլուածքով ինչպէս դատապարտուածներ լուռ ու մունջ գնում են նրանք. ինչպէս գլախախց աքսորուածներ, տանելով ուսերի վրայ մեղքի ծանրութիւնը, ձեռք բերած գիտութեան բեռը, իրենց կորցրած կուրութեան բեռը! Ես երազում էի ստեղծել նոր, կատարիալ, ամբողջացած և մաքուր մարդկանց. իսկ սրանք—Աստու-

*) Տես «Մուրճ» № № 2, 3, Դիտւածք բերում ենք այժմ միայն այս կտորը որ առանձին տպաւորուի մեր մեջշնտկան «հասարակութեան» մերկանալի ուղեղում այս հսկայ երկի իւրաքանչիւր կտորը: Մեր ընթերցողների ուշագրութիւնն ենք դարձնում Իբսէնի այս գրուածքի վրայ որ պատկերացնում է գաղափարական հսկայ մարտնչողի հետեոյականութեան ողբերգութիւնը ժամանակակից մարդկութեան իրականութեան մէջ: Տիրացու ազգ! շուռ տուր երեսդ քո «ազգային» բլթացնող, ու մոլորեցնող գրականութիւնից և նոր գաղափարներով նոր զգացմունքներով ներշնչուիր, շփուելով համամարդկային մտքի և զգացմունքների կոլոսների հետ:

Ծ. խմբ.

Ապրիլ, 1907.

ծոյ պատկերը՝ չեն, այլ մեղքի կենդանի մարմնացում!
Դէ շուտ հեռու այստեղից, — Տիրոջ ասպետին հարկաւոր
է լայնարձակութիւն! (Ուզում է գնալ, քայց կանգ է
առնում, արին նկատելով Ազնէսին):

Նա իր ամբողջ էութեամբ զգայնօրէն կարծես լը-
սում լինի երկնքից մի երգ. կարծես այդպէս ունին էր
զնում և այն ժամանակ երբ ինձ հետ նստած էր ակիքնե-
րի մէջ պարոդ նաւակի մէջ. կարծես մի բանի ականջ
զնելով նա աջ ձեռքով բռնել էր նաւի կողքից, ձախով
սրբելով մարգարտանման փրփուրի շիթերը իր ճակատից.
կարծես նրա լսողութիւնը յանկարծ տեսողութեան փո-
խարինուեց և նա լարուած աչքերով լսում լինէր:

(Մերձենալով նրան)

Զաւակս քո հայեացքը փօրդի ոլորապսոյաներին
չէ՞ արդեօք հետեւում:

ԱԳՆԷՍ. (Անշարժ). Ծոփու ու ափը սնհետացել
են աչքերէցս, ես նոր աւելի լաւ և աւելի մեծ եր-
կիր եմ տեսնում. նա բարձրանում մշուշի միջից և
պայծառ շրջանակի պէս պատկերանում է: Ես տես-
նում եմ այնտեղ գետեր, լճեր, ծովեր, ամպամած կա-
տարներով լեռներ, ամայի, անեղբ անապատի աւազներ.
այնտեղ բամուտով տատանւում են արմաւենիները, ա-
րեգակը ծնում է թէ ստուերներ և թէ լոյս, միայն
կեանքի հետքեր չեն երևում—ինչպէս երկրի առաջին
օրերում: Ահա ինչ-որ ձայներ եմ լսում. «Հասել է
կործանման կտմ փրկութեան ժամը. կատարիք, ինչ որ
հրամայում է քո պարտքը,—դու կը լքես բնակիչնե-
րով այդ երկիրը!»

ԲՐԱՆԴ. (Ոգևորուած). Յետոյ: Ասա, էլ ինչ ես
տեսնում!

ԱԳՆԷՍ. (Ձեռք կաշնելով կրծքին):

Ես գգում եմ—այստեղ թափառում են ոյժեր, լեռ-
ները աճում են և ծովերը եռում, նոր արեգակ է ծա-

գում. սիրտս մեծանում է և ընդգրկում ամբողջ աշխարհը. ես կրկին լսում եմ ձայն. «գուկը լքցնես բնակիչներով այդ երկիրը»...! Իւրաքանչիւր գործ որ պէտք է կատարուի, ամեն մի միտք որ պէտք է երբեք աշխարհ գոյ,—յանկարծ զարթնում են ինչպէս բնից և շտապում կեանքի մէջ իրենց համար տեղ պատրաստել: Եւ այն քառուի վրայ—եւ Աստուծուն աւելի զգում եմ քան տեսնում. նա հօրը է, պայծառ, սիրալիր, ինչպէս արևի ճառագայթը, լի անսահման սիրով, բայց լի նաև մահացու վշտով! Լսիր, լռութեան մէջ ձայներ են հնչում և լուռ դողդողալով եմ լսում. «Շտապիր թէ ստեղծել, թէ ստեղծուել,—գուկը լքցնես բնակիչներով այդ երկիրը!»

ԲՐԱՆԴ. Դէպի խորքը, դէպի ներսը! Օ, այժմ ես հասկացայ, դա ուղիղ և միակ ճանապարհն է! Մեր հոգին, մեր սիրտը—այն նոր ստեղծած աշխարհն է, ուր պէտք է կեանք վարենք Աստուծոյ մէջ, երբ մենք կը սպանենք մեղսոտ կամքի անդղին, որպէսզի կարողանայ մեր մէջ նոր Ազամ ծնուել! Թող ուրեմն հին աշխարհը գնայ ուր որ գնում էր, հին կոխկրտուած շաւղով, ազատութեան երգով կամ ստրկի լծի տակ. իսկ եթէ մենք նրա հետ կընդհարուենք, եթէ նա կըսկսի սպառնալ իմ գործը ոչնչացնելու,—եւ թշնամու դէմ կըծքով կը դիմագրտւեմ և ինձ համար ճանապարհ կը բանամ...! Տեղ, ընդարձակութիւն և ազատութիւն տուէք ամբողջական և իրան հաւատարիմ անհատին! Ահա այն—ժողովրդի իրաւունքը. միայն նրա համար եմ ես պայքարում! (մի քայլ խորհնլով): Լինել իրեն հաւատարիմ և ամբողջական...? Շէնքին կրելով հայրերի մեղքերի պարտաքը?...

(Կը շարունակուի)

ԿԱՐԼ ՄԱՐՔՍԸ ԵՒ ՄԱՐՔՍԻԶՄԸ *)

1.

*Մարքսի կեանքը, սօցիալ-քաղաքական, նրապարականութեան
կան գործունէութիւնը եւ գրական վաստակները.*

Segui il tuo corso e lascia
die le genti.

Հետեիք ճանապարհիդ, և թող
մարդիկ խօսեն, ինչ ուզում են.
Գաւէէ.

26

Մարքսի խարակտերիստիկան.

(Կենսագրական յաւելում)

Մեծ մարդիկ ազատ չեն առանձնայատկութիւններից և «տարօրինակութիւններից»: Սովորական մահկանացուներից զատող ամենախոշոր առանձնայատկութիւնը կազմում է հէնց այն մեծութիւնն ու բարձր դիրքը, որ ձեռք է բերում անհատը իր ժամանակակից կեանքի որեւէ սահմանում: Ինչպէս որ կան անհատի մեծութիւնը բնորոշող առանձնայատուկ գծեր մտքի աշխարհում, տեսական գործնէութեան սահմանում, այնպէս էլ կան խոշոր գէմքը բնորոշող արտասովոր էջեր կինդանի գործի աշխարհում, պրակտիկ գործնէութեան սահմանում: Մակայն խոշոր որակի առանձնայատկութիւններ ու «տարօրինակութիւններ» ունի հանճարեղ անհատը նաեւ իր քննորոշման մէջ, անհատական կեանքում, անձնական հակումների և սովորութիւնների սահմանում:

Կարլ Մարքսը մի անզուգական գէմք, մի բացառակի տիպ, մի եզակի մեծութիւն է այն դարեշրջանում, ուր նա ծնուել, ապրել և գործել է: Ով ծանօթ է Մարքսի բովանդակ կեանքի

*) ՏԿս, «Մուրճ» № 2

ու գործնէութեան հետ, նա կը նկատէ առաջին իսկ հայեացքից, որ Մարքսը իր ամբողջ պատմական մեծութեամբ մարմնացումն է կազմում հատրնտիր առանձնայատկութիւնների եւ քաղաքի, արտասոյսի քննադատների:

Աշխատանքի բազմակողմանի և մանրազնին բաժանման, կրթութեան ու գարգացման միակողմանիութեան ներկայ ժամանակում, է՛լ աւելի հմայք ու թովչութիւն է ստանում Մարքսի ունիվերսալ գլուխը: Եւրոպայում մանաւանդ, Մարքսի հայրենիք Գերմանիայում, կաթինետի դիտականը մի ֆիլիսոփա քաղաքացի է, հրապարակի վրայ, մի քաղաքական մանուկ է, հասարակական կեանքում. առէք նրան իր հետախուզութեան և ուսումնասիրութեան բոլոր յարմարաւոր պարագաները, որպէսզի նա անհատնում էներգիայով տքնէ իր կարինետում, ինքնափոփուէ իր ներքին աշխարհը, իսկ թէ ինչ է կատարւում իր կարինետից դուրս, ինչ կարգեր են տիրում և ինչ կարգեր պիտի տիրեն հասարակական կեանքում,—դրանց մասին ոչ միայն նա չգիտէ, չէ մտածում, այլև չի ուզում իմանալ ու մտածել: Եւ ընդհակառակը, ամեն մի պրակտիկ գործիչ, քաղաքական-պարլամենտական խոշոր դէմք, մի կատարեալ պրոֆան է գիտական պողիտիս գործնէութեան սահմանում, կաթինետային ինտենզիւ զբաղմունքների մէջ:

Քաղաքականութիւն եւ դիտութիւն, պրակտիկ եւ տեսական գործունէութիւն,—սրանք տարբեր, ըստ երևոյթին անհաշտ ու դուալիստական կողմեր են, հակադրուած միմեանց դէմ, որոնցից իւրաքանչիւրը ունի իր ուրոյն ու զատուած ներկայացուցիչը:

Մարքսի անհատական մեծութեան ամենաարտառոյց առանձնայատկութիւնը կայանում է հէնց նրանում, որ նա հիստորիան ներդաշնակութեամբ միացնում էր իր մէջ ե՛ւ մէկը, ե՛ւ միւրը: Նա ե՛ւ քաղաքագէտ էր ե՛ւ դիտական ե՛ւ հրապարակի ե՛ւ կաթինետի մարդ, ե՛ւ վառվռուն յեղափոխական, կրակոտ ժուրնալիստ ե՛ւ ստոյն ու խորը մտածող, փիլիսոփայող, թէօրետիկ: Մի թէ միւս ասպարէզում փայլեց Մարքսը իր տիպից գծերով, իր խոշոր, պատմական արտայայտումներով: Եւ այդ տեսակէտից ոչ միայն 19-րդ դարը, այլև առհասարակ մարդկային հասարակութեան պատմական անցեալը չի տալիս մեզ Մարքսին հաւասար երկրորդ օրիգինալ օրինակը:

Մեզ հետևող ընթերցողը ծանօթացաւ յեղափոխական, հրապարակախօս եւ քաղաքագէտ (իւրեւ ինտերնացիօնալի հմուտ դեկաւար) Մարքսի հետ,—կարճ՝ մարքսիստական պրակտիկայի կամ պրակտիկական մարքսիզմի հետ: Ընթերցողը կը ծանօթանայ գրու-

Թեանս ապագայ ընթացքում նաև սոցիալ-փիլիսոփայ, տնտեսագետ Մարքսի, կարճ՝ մարքսիստական Թէօրիաների կամ տեսական մարքսիզմի հետ: Մինչ այդ, սակայն, մենք առաջնորդում ենք ընթերցողին դէպի Մարքսի անհատական-ընկերակից կեանքի խարակտերիստիկան, դէպի նրա քնոյթագծերի աշխարհը, հոգեբանական հակումները, որոնք նոյնքան ուշագրաւ, տիպիք ու առանձնայատուկ են, որքան մտածող-գործող Մարքսի միւս կողմերն են:

Ա.

Մարքսը որպէս քննաքնի անդամ (հայր և ամուսին)

Կարլ Մարքսի բոլոր կենսագիւրները միատեսակ վկայութիւններ են տալիս նրա ժամանակը-ընտանեկան կեանքի յարաբերութիւնների մասին: Նրա մտերիմ ընկերներն ու շրջանակից աշակերտները էնգելս, Լաֆարգ, Լիբկնիստ—ինչպէս և նրա կրտսեր գուսարը՝ Էլիանօր Մարքս-Աւելինը, մեծ հիացմունքով են խօսում Մարքսի արիւնակցական կապերի, նրա բուռն ու խորարմատ զգացմունքների մասին դէպի իր հարազատները:

Թւում է, ըստ երևոյթին, որ հասարակական ինստիտուտներով ուժեղ օժտուած ու որակուած անհատը,—գոնէ հեռաւորապէս Մարքսի չափ ու նման,—չպիտի լինէր քնքոյշ ու մեղմալար զգացմունքների տէր իր ընտանեկան կեանքում: Թւում է, որ չի կարող «բոմանտիկ» ամուսին և «սենտիմենտալ» հայր լինել այն պատմական խոշոր դէմքը, որ իր երիտասարդական ծաղիկ հասակից սկսած մինչև կեանքի վերջին րոպէն անխնայ ու աննահանջ նուիրում է եղել հասարակական իդէալին. որի կեանքի դեմքը եղել է՝ կոխ կանգուն հասարակակարգի պահպանի սիւների դէմ,—կոխ խօսքով ու գրչով, կենդանի, կրակոտ գործնէութեամբ և գրական անմահ յուշարձաններով. որի իդէալը եղել է՝ ազատագրութիւն մարդկային հասարակութեան՝ տիրապետողի և տիրապետողի վիճակից,—ազատագրութիւն շահագործողը դասակարգի, ճնշող սեռի, բռնաբարուող ժողովրդի, հալածող ազգի:

Սակայն Մարքսը այստեղ ևս մի բացառիկ ներդաշնակութիւն ու հաւասարակշռութիւն պահպանեց իր կեանքի ամբողջ ընթացքում: Նա միացրեց մասնաւորն ու քնդհանուրը—ընտանեկանն ու հասարակականը մի անքակտելի ամբողջութեան մէջ և դարձաւ ինչպէս ընտանիքի, այնպէս էլ հասարակութեան՝ լուսալոյն անդամ:

Մարքսի սէրը դէպի իր կինը եղել է անհուն ու անսահ-

ման. սէր ոչ թէ զէպի սասկ կինը, այլ յարգանքով ու պատկառանքով լի սէր զէպի իր մշտապէս կենակից ընկերը: Գերմանական ինսկերարիստօկրատի աղջիկը, որի հղբայրը մինիստր էր պրուսական պալատում, եղաւ ամենամանկեղծ ու հաւատարիմ կինը, մարտակից ընկերը, զրկանքների և աքսորման դաժան ըողէներին խրախուսիչն ու աջակիցը մի մարդու, որ այնքան մոլեգնութեամբ հալածւում էր պրուս գերմանական կառավարութիւնից, որին եւրոպական հասարակական-պաշտօնական կարծիքը մեխում էր թունոտ արհամարհանքի և քաղաքական ոճրադրծութեան սխնին:

Վերին աստիճանին բարեհոգի, գթառատ ու սիրալիր էր Մարքսի կինը զէպի Լօնդօն ապաւինած բազմաթիւ էմիգրանտները: Վիլհելմ Լիբկնիխտը ուղղակի որդիական խնամատարութիւն ու կրթութիւն է ստացել Մարքսի կնոջից: Նա լինելով բարոյական առաքինութիւններով և մտաւոր ընդունակութիւններով օժտուած մի լրջմիտ կին, վաստակել էր ամբողջ շրջապատի խոր յարգանքն ու համակրանքը:

Ինքը Մարքսը «տածում էր զէպի իր կնոջ խելքն ու քննադատական ընդունակութիւնները այնպիսի մի յարգանք, որ,—նա ասել է այդ ինձ 1866.,—ցոյց էր տալիս նրան իր բոլոր ձեռագրները և բարձր գնահատում նրա կարծիքը: Մարքսի կինը արտապրում էր իր ամուսնու ձեռագրները տալգրութեան համար»,—ասում է Լաֆարգը իր յիշողութիւնների մէջ 102), ուր այնքան մեծ գովասանքով է խօսում Մարքսի կնոջ մասին:

«Մարքսը—ասում է Լաֆարգը մի այլ տեղ—կապուած էր իր կնոջ հետ ամենախոր զգացմունքով. նրա գեղեցկութիւնը կազմում էր Մարքսի ուրախութիւնն ու հպարտութիւնը. նրա բնաւորութեան փափկութիւնն ու անձնութիւնը զգալապէս մեղմացնում էին Մարքսի ճակատագրի այն հարուածները, որոնք անխուսափելիօրէն շողկապուած են յեղափոխական սօցիալիստի փոթորկալից կեանքի հետ: Այն տանջանքները, որոնք գերեզման իջեցրին Մարքսի կնոջը, եկան զգալի հափով կրճատելու նաև իրա՝ Մարքսի կեանքը:» 103)

Ընտանեկան հարկի տակ Մարքսը համարեա մի փոքրաւոր էր իր կնոջ իշխող հեղինակութեան առաջ: Նա հասկանում և բարձր էր գնահատում իր կնոջ ընտանեկան խելացի կար-

102) II. Лафаргъ, «Мои воспоминания о Карлѣ Марксѣ», 4p. 22—23.

103) Ibid, 4p. 29.

գաղթութիւնն ու հմուտ զեկաւարութիւնը, ուստի ինքը անվերապահ տեղի էր տալիս նրա տիրական ղերքին:

Մարքսը անսահման սէր տածում էր հաս ղէպի իր վաւակները: Առհասարակ շատ լրեխայասէր էր Մարքսը: Ժամեր շարունակ առանց յոգնածութիւն և ձանձրոյթ զգալու կարող էր հա ժամանակ անցկացնել երեխաների շրջանում, խաղալ և խաղացնել նրանց: Մանուկների հասարակութեան մէջ ինքը Մարքսը մի նոյնքան անմեղ ու պարզամտի մանուկ է, ինչպէս խոստովանում են նրա կենսագիրները:

Մարքսի կրծքի տակ բարախում էր մի սիրտ, լի սիրող, քնքշալիք և ներողամիտ հօր բուն զգացմունքներով ղէպի իր որդիքը, մանաւանդ ղէպի իր մեծ դուստրը՝ Եննին: Փոխանակ հրաժայելու և արգելելու, հա մանկավարժական տակտով հասկացրել ու համոզել է իր երեխաներին անելու այն, ինչ կարևոր է և օգտակար, բարի է և ճշմարիտ, և չանելու այն, ինչ անպետք է և ֆլասակար, չար է և կեղծ: Իր զաւակների հետ նոյն իսկ հա ունեցել է ընկերական յարաբերութիւն: Մարքսը իր մորթու գոյնի պատճառով ընտանիքում, երեխաներից անուանւում էր «Մոր» (Mohr) — այսինքն սև, սևամորթ — կոչւումով:

Եւ Մարքսը հայրական գթութ զգացմունքներ տածում էր ոչ միայն ղէպի իր հարազատները — որդիքն ու թոռները, այլ և առհասարակ ղէպի օտար երեխաները, մանաւանդ եթէ վերջիններս անօգնական և թշուառ վիճակի մէջ են գտնուում: Դանի — քանի անգամ է պատահել, ինչպէս Լիբկնեխտն է հաղորդում, որ զբօսնելու ժամանակ Մարքսը յանկարծ անյայտացել է իր ընկերակիցների շրջանակից և մօտենալով ղէպի այս ու այն տան շէմքում պատահուտած լաթերով ծածկուած մանուկը, հայրական գուրգուրանքով շոյել, փափախել է գլուխը, սև փողը գրել փոքրիկ ափի մէջ և հեռացել: Առհասարակ ֆիզիքական թոյլ կազմուածքը, անօգնական ու ողբալի վիճակը խորապէս շարժում էր Մարքսի գուլմն ու ցաւակցութիւնը:

Որ աստիճան հաղուադիւտ առանձնայատկութիւն է, անողոք մարտնչողի երկաթէ կառուցուածքի ներքին խորշում թագնուած դոնիկ մի այնչափ մեղծ, զիւրազգաց, փափուկ, գթաշարժ սիրտ, մանկական անմեղութիւն:

«Պէտք է Մարքսին իր երեխաների շրջանում տեսնել, որպէսզի կարելի լինի պաղափար կաղմել գիտութեան այդ

հերոսի խորագրացութեան և պարզամտութեան մասին», 104) ասում է Լիբկնեխտը:

Թէ որ աստիճան տարօրինակ ամաչկոտ ու ամօթխած է եղել Մարքսը, ոչ միայն օտար կամ կանանց հասարակութեան մէջ, այլև իր սովորական ընկերների շրջանում, ասում է դրա մասին Լիբկնեխտը հետեւալը. «Ծիծաղելի էր հրրեմն, թէ ինչպէս Մարքսը, որ քաղաքական և տնտեսական վէճերի ժամանակ ամենաուժեղ, նոյն իսկ ցինիկ արտայայտութիւնների և դարձուածների առաջ չէր խորշում, երեսաների և կանանց ներկայութեամբ այնպիսի քնքշութեամբ էր արտայայտւում, որի համար մի անգլիական Governess նոյն իսկ կարող էր նրան նախանձել: Եւ հէնց որ խօսւում էր մի փափուկ թեմայի մասին, Մարքսը ընկնում էր ջղային զրգոման մէջ, շփոթուած սահում էր ավուրի վրայ այս ու այն կողմ և այնպէս էր կարծրում, ինչպէս մի վեց տարեկան աղջիկ»: 105)

Առասպելականի չափ խոր են եղել Մարքսի զգացմունքները իրրև հայր ու ամուսին: Նրա որդու մահը (ծնուած Փարիզում) ստրասփելի կերպով ցնցել էր Մարքսին, մինչ այն աստիճան, որ նրան պիտի բռնած պահէին, որպէսզի թաղելու բոլէին ներս չընկնէր փորած գերեզմանի մէջ, որպէս զազաղի վրայ: Նոյնը եղել է իր կնոջ թաղման ժամանակ. եթէ Էնգելսը չլինէր, այրիացած ձերուսին պիտի ինքնամոռաց իրեն նետէր սառը հողի գիրկը, զիականցած կնոջ վրայ:

Բ.

Մարքս որպէս բնկեր ու հակառակորդ.

Լաւագոյն հայր ու ամուսին Մարքսը, ունէր նաև ընկերական սիրտ ու զգացմունք, զազափարիս լաւագոյն իմաստով:

Մարքսի ընկերասիրութեան և ընկերական յարաբերութիւնների բնոյթը որոշելու ժամանակ, պէտք է միշտ տարբերել Մարքսը որպէս Էնգելսի բնկեր և Մարքսը որպէս առհասարակ բնկեր:

Պատմական անցեալը չունի մի ուրիշ օրինակ երկու մարդկանց բարեկամական այն աստիճան ինտիմ յարաբերութեան, ընկերական անձնասէր մտերմութեան ինչպէս Կարլ Մարքսը և Ֆրիդրիխ Էնգելսն են ունեցել: Ընկերներ կեանքի ըլլոր սահմաններում, ամեն մի գիպուած-

¹⁰⁴) W. Libknecht, «Karl Marx zum Deachtiss» հր. 63.

¹⁰⁵) Ibid, հր. 64.

ում: 25 տարեկանից (Մարքսը) և 23 տարեկանից (Էնգելսը) սկսած նրանք ապրել են միասին, զգացել ու մտածել, ուսումնասիրել ու գրել, գործել ու կռուել են միշտ ձեռք-ձեռքի տուած: Մարքս և Էնգելս—գա ընկերասիրութեան և բարեկամութեան իդէալի մի կենդանի իրականացումն է նշանակում:

Ֆր. Էնգելսը գեռ վաղուց ի վեր կազմում էր Մարքսի ընտանիքի հարազատ անդամը. նա Մարքսի alter ego-ն էր. Մարքսի երեխաներից կրում էր նա «Երկրորդ հայր» անունը, ինչպէս հաղորդում է Լաֆարգը: Մեծ տոն և ուրախութիւն էր լինում Մարքսի ընտանիքի համար ամեն անգամ, երբ Էնգելսը գալիս էր Մանչեստրից Լոնդոն: Մարքսը խորին անհամբերութեամբ էր սպասում ամեն անգամ իր սիրելի ընկերոջ, և գալստեան օրը նա չէր կարողանում պարագել:

Էնգելսի կարծիքը—նկատում է Լաֆարգը—բարձր էր դասում Մարքսը առհասարակ բոլորի կարծիքից, որոնց նա ճանաչում էր, որովհետև յանձինն Էնգելսի Մարքսը նկատում էր մի մարդու, որ ընդունակ էր իր աշխատակիցը լինելու: Էնգելսը կազմում էր նրա համար ամբողջ հասարակութիւնը: Մարքսին ոչ մի աշխատանք չափազանց չէր թւում Էնգելսին որևէ բանի մէջ համոզելու համար... Իսկ Էնգելսին իր կողմ թեքելը կազմում էր Մարքսի համար մի ցնծագին յաղթութիւն»: «Մարքսը հպարտանում էր Էնգելսով: Նա խոր բաւականութեամբ էր թւում ինձ,—շարունակում է Լաֆարգը,—իր ընկերոջ մտաւոր ու բարոյական յատկութիւնները, նա գնում էր անձամբ Մանչեստր՝ Էնգելսին ինձ ցոյց տալու համար: Նա յաճախ զարմանում էր Էնգելսի գիտական ծանօթութիւնների բազմակողմանիութեան վրայ և մշտապէս անհանգստանում չլինի Էնգելսի հետ որևէ բան պատահէ: «Էն միշտ դողում եմ, —ասել է Մարքսը Լաֆարգին,—որ նրա (Էնգելսի) հետ կարող է որևէ զժրագլուխ ժամանակ» (106)

Հակառակ պատմական-կենսագրական բաղմամբիւ դժուար մենտների, որոնք վկայում են երկու մտածողների և կռուողների փոխադարձ անմոռիրութեան մասին իրենց ընկերական յարաբերութիւնների մէջ, աշնուամենայնիւ բուրժուական կենսագիրները շարունակում են խարխալել թիւրիմացութիւնների մէջ: Էնգելսի փոքրաւոր ու յետ կանգնած գիրքը՝ իր աւագ ընկերոջ հանդէպ, առիթ է տուել ոմանց գտնելու դրա մէջ Էնգելսի մտաւոր նուաստութեան ապացոյցը Մարքսի հանդէպ: Դա

¹⁰⁶⁾ П. Лафаргъ, «Мои воспоминанія о Карлѣ Марксѣ», кр. 25.

արդիւնք է, անշուշտ, փաստի սխալ հասկացողութեան ու բացատրութեան. ինչպէս է լուսարանում փաստը ամենակոմպլեքսեմ աղբիւրը այդ խնդրում, դիմենք նրան:

«Որ էնգելսը յետ էր կանգնում Մարքսից և նրա համար զոհում էր իր անձնաւորութիւնը, քանի նա ապրում էր, դա ճիշտ է և դա փառաւոր գիծն էր կազմում էնգելսի քնաւորութեան, սակայն դա ոչ մի կերպ չէ խօսում էնգելսի մտաւոր նշանակութեան դէմ: Նա ուրիշ էր, քան Մարքսը, բայց ոչ պակաս արժանաւոր: Երկուսն էլ պատկանում էին միմեանց և լրացնում իրար. երկուսից իւրաքանչիւրը լինելով ըստինքեան հաւասարաթէք, կազմում էին նրանք իրենց միացման մէջ մի ուժեղ երկանձնաւորութիւն, որի նմանը չի տալիս պատմութիւնը մի երկրորդ օրինակ»: 107) Վերջելմ Լիբկնիխը տարիներ շարունակ ապրելով իր ընկեր-ուսուցիչների շրջանում, դիտել է անձամբ նրանց յարաբերութիւնները, ուստի նա կարծիքը այդ տեսակէտից աւելի ճշգրիտ ու հաւաստի է, քան մի ուրիշինը:

Նոյնը, ինչպէս տեսանք, պնդում է և՛ Լաֆարգը. իսկ մի ուրիշ տեղ նա շեշտում է նոյն իսկ աւելին. «էնգելսը յետ չ'ը կանգնած (նօտրգիրը մերն է) Մարքսից,—ասում է նա,—այլ կանգնած էր նրա կողքին իր յատուկ մեծութեամբ»: 108)

Իսկ Ֆրանց Մերինգը նկատում է. «էնգելսը Մարքսին հաւասար չէր, այլ համաժին ու համանման»: 109)

Այսպէս յանձինս Մարքս-էնգելսի, նրանց ընկերական յարաբերութիւնների նկատմամբ, մենք գործ ունինք մի մտաւոր զոյգի հետ, որոնցից իւրաքանչիւրը նոյնքան անկեղծ ու հաւատարիմ էր, որքան և միւսը. մէկը՝ իր տեսակում նոյնքան անհրաժեշտ և արժէքաւոր, որքան միւսը՝ իր տեսակում:

Դեռ շատ աւելի կոպիտ թիւրիմացութիւնը և անհիմն չափազանցութիւններ կան տարածուած Մարքսի առհասարակ ընկեր լինելու և հախաւորի, Թշնամի՝ դառնալու հոգեբանական հակումների մասին:

Չափ ու սահման չճանաչող ֆանտազիան ներկայացնում է Մարքսին որպէս մի «նեղսիրտ տիրան», որպէս մի «անուղիղ ղեկավար», որ միայն հրամայել կարող է իր շրջապատին, իր ընկերներին՝ ընդունել այն, համոզուել այն բանի մէջ,

107) N. Liebknecht, «Karl Marx zum Gedächtniss» Կր. 109.

108) R. Lafargue, «Erinnerungen an Fr. Engels» (տես, «Neue Zeit» № 44, 1905)

109) Fr. «Mehring Friedrich Engels» («N. Z.» նոյն համարը)

ինչ ինքն է ընդունելի և համոզեցուցիչ դոնում: ՄԱԽ տե-
սանք դեռ նախկին գլուխներում, թէ ինչպիսի հրէշային զոյ-
ներով էին ներկայացնում ինտրիգան Բակունին և իր կողմնա-
կիցները Մարքսի հեղինակութիւնը Ինտերնացիօնալի ընդհա-
նուր խորհրդի մէջ—որպէս գիկտատոր, բիսմարկեան ոգու տը-
տայայտիչ» և մի շարք յիմարութիւններ:

Ամերիկա ապաստանած գերմանական էմիգրանտներից
մէկը՝ Բաուէր անունով, գրում է Լօնդօն, Լիբլինխտին հետե-
եալ բնորոշ, բայց շատ անմիտ տողերը. «Ինչպէս է ձեր ա-
ստուածային պետութիւնը: Վերևում, գահի վրայ բազմած է
ամենագէտը, ամենաիմաստունը, ձեր Դալայ-Լամա Մարքսը:
Ապա գալիս է երկար, դատարկ տարածութիւն: Այնուհետև
գալիս է Էնդելսը: Նորից հետևում է երկար դատարկ տարա-
ծութիւն: Ապա գալիս է Վօլֆը: Կրկին երկար տարածութիւն.
այնուհետև գուցէ գալիս է «սենտիմենտալ էշ» Լիբլինխտը» 110):

Բաուէրը ցանկանում էր Լիբլինխտին Ամերիկա տանել
խմբագրի պաշտօնով. Լիբլինխտը վճռապէս մերժում էր, լա-
իմանալով, որ ինքը մեռած ու կորած կը յայտարարուի եւրոպայի
բանուորական շարժման համար, ի թէ անցնէ ովկիանոսի միւս
կողմը: Իսկ Բաուէրը Լիբլինխտի ինքնասիրութիւնը խածնելու
համար գրում է այդ անիմաստ ու անարժէք տողերը նրա մասին:

Սակայն այն, ինչ ներելի և հասկանալի է նամակում,
Ֆէլիետօնական մի գրուածքի մէջ, իբրև գրչի մի խաղ, մի քա-
նաստեղծական թռիչք, նոյնը երբէք ներելի չէ գիտական համա-
րուող որևէ գրուածքի մէջ: Տուգան-Բարանովսկին ևս նոյն
դուարձալի տրտայայտութիւններն է դորձածում Մարքսի հառ-
ցէին իր «գիտական» աշխատութեան մէջ: Նրա բնորոշումով
Մարքսը «մի սահմանադրական միապետ չէր իր սեփական
թագաւորութեան մէջ, այլ մի միահեծան տէր: Նրա մտաւոր
զեկավարութիւնը վերածուել էր մի երկաթէ գիկտատուրայի,
որին պիտի հպատակուէր իւրաքանչիւրը, ով ուզում էր նրա
հետ մտաւոր յարաբերութիւն պահպանել»: «Մարքսի բոլոր
պօլեմիկական ընդհանրումները—ասում է Տուգան-Բարանովսկին
մի այլ տեղ—քայլում են անձնական ոխ ու քէնի չափազանց
լիառատութեամբ դէպի հակառակորդը և իր բարոյական տակ-
տի պակասութեամբ արտադրում են ճնշող տպաւորութիւն»
(նօտրգիրը մերն է) 111):

¹¹⁰⁾ N. Liebknecht, Ibid, Կր. 44—50.

¹¹¹⁾ Туганъ—Барановскій, «Очерки изъ новѣйшей исторіи по-
литической экономіи и социализма», Կրորդ հրատ. Կր. 227 և 228.

Ինչպէս տեսնուած էր, Տուգան-Բարանովսկին չի խորշուած ամենին ըսկուհիստ անարխիստների ախղոսներով որակելու Մարքսի խարակտերիստիկան: «Անձնական քէն ու ռի, գիկտատօր, միանեծան մօնարխ»—սրանք խօսքեր են, որոնք արժէք ունին միայն որպէս քանաստեղծական արտայայտութիւններ, ապա թէ ոչ իրապէս տրամագծօրէն հակասում են նրանք Մարքսի բնոյթագծերին, նրա ընկերական յարաբերութիւնների ամբողջ բովանդակութեան: Անձնական շահերի քինախընդրութեան վերագրել մի մարանչողի, որ ամբողջապէս մարմնացումն է եղել օբեկտիվիզմի և միայն ու միմիայն վերջինիս տեսակէտից է ընդհարուել ու կոխ մղել իր բազմաթիւ հակառակորդների դէմ. գիկտատօր ու միանեծան մօնարխ ամուսնել մի գործիչի, որ այնքան պարզ, հասարակ, դեմօկրատիկ և հաւազանց ընկերական վերաբերմունք է ունեցել զէպի իր մտերիմներն ու ծանօթները,—որակել մէկին այդպիսի յատկութիւններով, ասում ենք, նշանակում է անյատակ մոլորութիւնների մէջ ընկնել: Նրանք բոլորը—ամենից առաջ էնգելսը, Լիբկնեխտը, Լաֆարգը և այլն,—որոնք ընկերական շատ մօտիկ յարաբերութեան մէջ են եղել Մարքսի հետ, հազորդում են ճիշտ հակառակը այն բանի, ինչ առասպելում են թիւրիմացօրէն Մարքսի բուրժուական կենսագիրները:

Լիբկնեխտը, օրինակ, հազորդում է, որ հակառակ ընդունուած կարծիքի,—որ իբրև էնգելսը աւելի «մեղմ» ու «լըսակեաց» էր քան Մարքսը,—Մարքսը խիստ «մատչելի», «ուրախ» և «սիրալիւր էր յարաբերութեան մէջ»: «էնգելսը աւելի սուր ու կոպիտ էր»: Այդ էր պատճառը, որ էնգելսը անհամեմատ շատ էր ընդհարում անձնական յարաբերութիւնների մէջ, քան Մարքսը, որը միշտ գրաւելու և զէպի ինքը ձգելու մի ազդեցութիւն է ունեցել իր շրջապատի վրայ: Ինքը Լիբկնեխտը խոստովանում է, որ յարաբերութիւնների երկար տարիների ընթացքում Մարքսի հետ «միայն երկու անգամ է վէճ ունեցել, իսկ էնգելսի հետ՝ շատ յաճախ: 112)

Եւ Տուգան Բարանովսկու երեակայեալ «գիկտատօր ու միանեծան մօնարխ» Մարքսը ոչ միայն սիրով և ընկերաբար տանում էր «իւ պետութեան մէջ» իր ծանօթներին, այլ և Լիբկնեխտի նման փոքրաւոր վիճել է իր մեծ ուսուցչի հետ շատ կենսական խնդիրների վերաբերեալ և մնացել իր յատուկ կարծիքին, առանց Մարքսից արհամարհուելու կամ նրա «պետութեան» շրջանակից դուրս վնդուելու, ընդհակառակը միշտ

112) W. Liebknecht, Jbid, 4ր. 1.0.

մնալով Մարքսի և նրա ընտանիքի, մահաւանդ Մարքսի կնոջ, սիրեցեալ այցելուն, մօտիկ ընկերն ու բարեկամը։ Ուրեմն պարզ է, որ Տուգան Բարանովսկին ոչ թէ իրական փաստ է հաղորդում իր ընթերցողներին, այլ առասպելում է չեղած ու չունեցած յատկութիւններ Մարքսի բնաւորութեան մէջ։

Մարքսը շատ զրական-քաղաքական նախաւորողներ է ունեցել, և իրաւ թուով շատ աւելի, քան նրա ընկերներն ու բարեկամներն են եղել։ Սկսած Պրուդոնից, Վայսալինկից, ձախակողմեան հեգելեաններից մինչև Խնտերնացիօնալի իր հակառակորդները՝ Իւնգը և Էկկարիուսը անգամ մէջ առած, Մարքսը իրստ յաճախ է ընդհարուել։ Եւ այդ բոլոր ղէպրիւրում մեծ կօմունիստի մէջ հղացած կռուի ու պայքարի առաջնորդ մօտիկները ըզխել են ոչ թէ աննշան շահերից ու քինախնդրութիւնից ինչպէս կարծում է, այլ իրական գործից, օրինակիւ պայմաններից, բանուորական շարժման սոցիալիստական աշխարհայեացքի թելադրութիւնից։ Մարքսը շատ աւելի ճիշտ, հետևողական և լայն հորիզոնով էր ըմբռնում այդ բոլորը, քան բօմանտիկական իլիւզիաների, ուտոպիական մոլորութիւնների և տակտիկական սպրտումների մէջ խրուած ու դեղերով նրա բազմաթիւ հակառակորդները, այդ պատճառով չէր կարող դիտական սոցիալիզմի հիմնադիրը սուր ընդհարումներից խուսափել այդ բոլորի հետ։ Նրա ոճը խիստ ու անխնայ էր, հարուածները՝ դառն ու թունաւոր, ներգործութիւնը՝ անբուժելի։ այս, այդպէս էր Մարքսը կռուի բոլոր պարագաներում։ Եւ այդ ոչ այն պատճառով, անշուշտ, որ նա դիկտատօր դառնալու մի անափառ ախտով վարակուած էր և կամենում էր իր ես-ին կենթարկել ու հպատակեցնել նրանց որոնք ուղում են նրա հետ գործ ունենալ, այդ բոլորը ոչ թէ տաք տեմպերամենտի անհաշիւ բոնկումներ, բարոյական տակտի բացակայութիւն, — ինչպէս Տ. — Բարանովսկին կտրծում է թիւրիմացօրէն, — պիտանի ոյժերին իրանից իզուր խրանեցնելու նպատակով, այլ այդ բոլորը կատարւում էին բացառապէս յանուն և յօգուտ իրական գործի — բանուորական շարժման, սոցիալիստական պրոպագանդի, տնտեսական-քաղաքական կռուի։ այդ է եղել կռուի ու պայքարի մօտիկների բուն աղբիւրը։ Մարքսի ուժեղ նատուրան, անսասան կամքը, անյողգողգէներգիան չէր կարող հանդուրժել ու տանել, երբ նկատում էր մէկի թէ միւսի կողմից մի դիտակցական թէ անդիտաւորեալ շեղում, մի սկզբունքային դաւաճանութիւն, որ կոչուած է վնասելու նրա համար այնքան թանկագին ընդհանուր գործը։ Վէճ ու հակաճառութիւն նա տանում էր սիրով, աշխատելով համոզել էր դիմացիին իր կարծածի ճշտութեան մէջ։ բայց,

կրկնում ենք, ընդհանուր գործը ֆուսսելու կոչումը սկզբունքային գաղափարների համար, նա մի անհաշտ հակառակորդ էր, անողոր թշնամի. մի յատկութիւն, որ վկայում է միայն Մարքսի առողջ նատուրայի գրական կողմերը:

Այսպէս ուրեմն տեսնում ենք, որ խոշոր մոլորութեան ու թիւրիմացութեան արդիւնք է, տեսնել Մարքսի բնաւորութեան մէջ այն, ինչ նա չի ունեցել, և չճանաչել այն խոշոր, գրական բնոյթագծերը, ինչ նա է ունեցել: Այդ թիւր հասկացողութեան հիմնական պատճառը կայանում է նրանում, որ Մարքսի կենսագիրներին շատերը խառնում են իրար հետ երկու տարրական իրողութիւններ. նրանք շփոթում են փաստական ու անխուսափելի՞ն՝ արուեստականի հետ:

Անուրանալի փաստ է, ի հարկէ, որ Մարքսը իր գիտական պատրաստութեամբ, ըմբռնողութեան խորութեամբ, քաղաքական հեռատեսութեամբ և տակտիկական հոստառութեամբ, իրրեւ սոցիալիստ և յեղափոխական, անհամեմատ բարձր էր կանգնած իր բոլոր ընկերներից, պաշտօնակիցներից և առհասարակ ժամանակակիցներից: Նրա փաստական այդ գերազանցող գիրքը անխուսափելիօրէն վերապահել էր Մարքսին մի անկույտանի հեղինակութիւն թէ ընկերական յարաբերութիւնների ընթացքում և թէ պաշտօնական ֆունկցիաների մէջ (ինտերնացիոնալի օրով): Ուրեմն Մարքսի հեղինակաւոր ծայնն ու դիրքը իր ժամանակակիցների շրջանում, — որ Տ.-Բարոնովսկու բանաստեղծական թոխչքը «գիկտատօր և միահեծան մոնարխ» բառեով է կնքում, — արդիւնք էր ոչ թէ Մարքսի արուեստական ձգտումների և էջօրիստական անսփառութեան, այլ դա մի օրիփկութիւ իրողութիւն էր, երկրի և յարաբերութիւնների բնական բերմունքով առաջացած մի գրութիւն: Պէտք է երևոյթների ներութիւնները տարբերել գիտնալ:

Գ.

Մարքսը որպէս հասարակարեան անկում եւ համաշխարային փառաւոր.

Պատմական մի հազուագիւտ տիպի հետ գործ ունենք յանձինս Մարքսի, որպէս հասարակական օրգանիզմի անդամ: Հասարակական այնքան ուժեղ ու ցայտուն որակի ինստիտուտներով օժտուած անհատ, ինչպէս Կարլ Մարքսն է եղել, կրկնում են, մի բացառակի երևոյթ է պատմական կնանքի բոլոր սոցիալ-քաղաքական հոսանքների դարեշրջաններում:

Իր կեանք մտնելու սկզբնական շրջանից, քսան տարեկան հասակից սկսած, իրրեւ բուրժուական արմատական խլէզօղ, մինչեւ իր ծերունազարդ կեանքի վերջին րոպէն, իրրեւ պրոլետարիատի յեղափոխական բողմախատակ իղջօղ, Մարքսը ունէր մի բնական հակում, մի անդուստ, մի անեղծանելի մղում,— լինել հասարակական գործիչ, զաղափարիս գերագոյն իմաստով. լինել համաշխարհային քաղաքացի, խօսքիս բովանդակալից նշանակութեամբ. կարճէ անհատական բոլոր ոյժերով և անսպառ էներգիայով նուիրուել ընդհանրութեան, ծառայել մարդկային հասարակութեան զաղափարին:

«Գիտութիւնը—ասում է Մարքսը—չպէտք է ծառայէ էգոիստական հաճոյքի համար. նա, ում վիճակուել է ամբողջովին գիտութեան նուիրուելու բաղձը, պէտք է պատրաստակամութիւն ունենայ իր գիտելիքներով ծառայելու մարդկութեան»: «Գործել աշխարհի համար»—կրկնել է նա յաճախ: «Ես համաշխարհային քաղաքացի եմ—ասել է նա—և ուր որ էլ ես լինեմ, ամենուրեք ես աշխատաւոր մշակ եմ»: 113):

Մարքսի ալեկոծ կեանքի ու յաղթանակող գործնէութեան ամբողջ նկարագիրը համոզում է ամեն մէկին, որ նրա այդ կեանքը զազարկ փրաղաներ կամ սին ինքնաշատագովութիւն չեն, այլ իղլալական գործիչի, անմնուրաց հերոսի սրտաբուղիս վկայութիւն: Կեանքի բոլոր պայմաններում էլ, ուր նետել է նրան դառն ճակատագիրը՝ իր հայրենիքից Ֆրանսիա, Ֆրանսիայից Բելգիա, Բելգիայից Անգլիա, Մարքսը անընդհատ շարունակել է իր հասարակական գործնէութիւնը, տեղ գրաւելով ամենուրեք յեղափոխական մարտիկների առաջնակարգ շարքերում:

Մարքսը իր գործնէութեան որակով համաշխարհային քաղաքացի էր հէնց այն պատճառով, որովհետեւ նրա հասարակական իդէալը չէր պարփակում ազգային պետութեան շրջանակով, այլ բովանդակում էր իր մէջ միջազգայնութեան ոգին: Պրօլետարիատի դասակարգային իդէալը—նրա վախճանական էմանսիպացիան—չէ ճանաչում շրջափակ տերիտորիա ազգային պետութեան, չէ ընդունում աշխարհագրական սահմանափակումներ, ուստի այդ իդէալին նուիրուած Մարքսը գտնում էր իր գործնէութեան մարտական դաշտը ամեն մի քաղաքական միջնավայրում, ուր մղում էին նրան դէպքերն ու եղիւթիւթիւնները:

Մարքսի հասարակութիւնը կազմում էր բանուոր դասա-

¹¹³⁾ II. Лафаргъ, «Мои воспоминанія о Карлѣ Марксѣ», гл. 6 и 7.

կարգի և այդ դասակարգի բոլոր անկեղծ ու հաւատարիմ բարեկամները: Մարքսը աւելի, քան որեւէ մէկը իր ժամանակակից կոմունիստներից, գիտէր խորին հմտութեամբ ու գիտակցութեամբ բաժանել, զատել միմեանցից այսպէս անուանուած՝ երկու աշխարհներ, երկու դասակարգային հասարակութիւններ—բուրժուական և պրօլետարական. տիրապետողների, շահագործողների հասարակութիւն և ենթարկուածների, շահագործուողների հասարակութիւն: Իր ծագումով, իր ցեղական տրագիցեաներով և քաղաքացիական իրաւունքներով, ինչպէս յայտնի է, Մարքսը պատկանում էր առաջին հասարակական կաթիլգործիային. իսկ իր սօցիալական իդէալով, քաղաքական դաւանանքով, իր բովանդակ գործնէութեան իմաստով Մարքսը մնաց մինչև վերջ ամենաանբաժան, ամենաանկեղծ և ամենահաւատարիմ անդամը երկրորդ հասարակական գաթեգործիայի: Աւագոյն բարեկամ, քան Մարքսն է եղել, չի ունեցել նորագոյն դարերի եւրոպական պրօլետարիատը:

Մարքսը չէր ատուած բուրժուական հասարակութիւնը, որպէս կոյր ֆանտոիկ, և ոչ էլ սիրում էր պրօլետարական հասարակութիւնը, որպէս բոմանտիկ սիրահար. այդպիսի տիպեր կարելի էր միայն ուտօպիստների (ա՛ լա Վայտլինգ) և անարխիստների (ա՛ լա Բակունին) մէջ գտնել և ոչ երբէք մարքսիստական կոմունիստների (կարդա՛ սօցիալիստների) մէջ: Մարքսը անհաշտ թշնամի և գիտակցական հակառակորդ էր բուրժուական հասարակութեան, և անբաժան անդամը, խորապէս համոզուած բարեկամը՝ պրօլետարական հասարակութեան: Իսկ այդ թշնամութեան և բարեկամութեան կոնկրետ արտայայտութիւնը եղաւ նրանով, որ Մարքսը ամենայն ճշտութեամբ ձգեց գոսակարգային կոռւի տեսական հիմքը և նրա սկզբունքների համաձայն կազմակերպեց միջազգային պրօլետարիատին (իմա ինտերնացիօնալը), որպէսզի վերջինս «Sturm und Drang»-ի մի յարատեւ պրօցեսսում մարանչէ բուրժուական ծերացող հասարակութեան դէմ:

Իր արհաւիրաց կեանքի բոլոր էջերում Մարքսը մնաց ամենահետեւողական կուսակիցը պրօլետարիատի դասակարգային կռուի: Կուսակցականութեան ոգին Մարքսի բնաւորութեան ամենալարգացած գիծն էր կազմում. և այդ փայլուն գիծը արտայայտուել է նրա մէջ բանուորական շարժման բուլոր հանգոյցաւոր ժամանակներին,— ամեն անգամ, երբ կոմունիստները կանգնում էին պատմա-քաղաքական անողոք պրօբի հանդէպ: Տոկուն ու աննահանջ Մարքսը տանուլ չէր տալիս ծա-

խից դէպի աջ հշահախեց անգամ. նա անկարող էր կոմպրոմիսների քաղաքականութեան մէջ մտնել այն ժամանակ, երբ դրա հաշուին տուժել կարող էր տեսական ու գործնական մարքսիզմը՝ սօցիալիզմը և բանուորական շարժումը. նա մի ամուր ու անսասան ժայռ էր Եղիպիսի բռնակներին: Մեր հին ու մեծ վարպետի հասարակական աչդ խորակոնքիստական և կուսակցական վճռականութիւնն է, որին խոր զիտակցութեամբ հետեւում է այսօր ամեն մի ճշմարիտ մարքսիստ, որպէս անհատ-իդէօլոգ և ամեն մի երկրի մարքսիստական սոցիալ-դեմօկրատիան, որպէս պրօլետարիատի դասակարգային կուսակցութիւն:

Դ.

Մարքսը որպէս լեզուաբան, ուսուցիչ.

Մարքսը խիստ մեծ ընդունակութիւններ է ունեցել լեզուների մէջ. նա ինչպէս Լիբկնեխտն է հաղորդում, հրաշալի լեզուաբան է եղել: Նա գիտէր կլասիք լեզուները՝ յունարէն և լատիներէն, նա այնպէս էր գրում անգլիերէն, որպէս անգլիացի, և ֆրանսերէն՝ որպէս ֆրանսիացի, վկայում է Լիբկնեխտը: Նրա աշխատակցութիւնը, բաղմամբիւ յօգուածները Նիւ-Եօրքի «Tribune» թերթում, գրուած էին կլասիք անգլիերէն, իսկ նրա «Փիլիսոփայութեան թշուառութիւն» գիրքը գրուած էր կլասիք ֆրանսերէն: Մարքսը գիտէր գերմաներէն, որպէս մի հմուտ ֆիլօլոգ. նա թափանցել էր գերմանական փարթամ ու փիլիսոփայական լեզուի խորքը և ոչ միայն գիտէր գործածել իր ժուրնալիստական և գիտական աշխատութիւնների մէջ այդ լեզուի բոլոր հարստութիւնը, նուրբ դարձուածները և ճկուն ոճը, այլև լեզուաբարական հմտութեամբ հասկանում էր լեզուի կօնստրուկցիան, նրա դարերի օրգանական բարդացումը: Մարքսը լաւ իմալով լեզուի ծագումն ու էութիւնը, առանց դժուարութեան կարողանում էր նորանոր լեզուներ սովորել: Լաֆարգի վկայութեամբ Մարքսը կարգում էր եւրոպական բոլոր լեզուներով, ամեն մի կլասիք գրողի երկ կարգում էր բնագրի վրայ. «օտար լեզուն մի աւելորդ ղէնք է կեանքի կուում»—յաճախ կրկնել է նա: Եւ այդ «աւելորդ ղէնքը» ձեռք բերելու համար նա չխնայեց իր ժամերը մօտ 50 տարեկան հասակում սովորելու նոյն իսկ ուսական լեզուն, եւրոպացիների համար տակաւին անմատչելի և դժուար լեզուն: Մարքսի ձեռքն էին ընկնում ուսերէն շատ զաւտնի զօկումենտներ, որոնց կարդալ ու հասկանալ էր ուզում Մարք-

սը բնագրի վրայ: Արիմի պատերազմի ժամանակ Մարքսը անգամ արաբերէն և թիւրքերէն սովորելու դիտաւորութիւն ունէր, ասել է արևելագէտ լեզուաբանների մի մասնագիտական ձգտում, որ պիտի ի զուր սպառէր անյազ լեզուագէտ Մարքսի ոյժերն ու ժամերը, եթէ նա կատարել ցանկանար իր դիտաւորութիւնը:

Մարքսի կենսագիրները, յատկապէս Վ. Լիբկնեխտը, վկայում են, որ Մարքսը ունեցել է ուսուցանելու փայլուն տաղանդ: Նա, որի ոճը «անհասկանալի» դարձուածքները «խրթին ու վերացական» են հռչակուած շատ քրննադատների կողմից, նա գիտէր իրեն փառաւոր կերպով մատչելի դարձնել անգամ միջակ, անպատրաստ ունկընդրին: Դեռ 40-ական թուականներին Մարքսը Բրիւսելում առիթ է ունեցել դասախօսելու տեղական գերմանական բանուորների ժողովներում: «Վարձու աշխատանք և կապիտալ» բրոշիւրը (կազմուած այն ժամանակուայ դասախօսութիւնից) պարզ դադափար է տալիս ամեն մի ընթերցողին, թէ ինչպէս «կապիտալի» հեղինակը կարողանում էր պարզ հասարակ, դիւրեմբունելի արտայայտութիւններով մատչելի լինել նաև բանուորական աուդիտորիային: Լոնդոնում, 1850—51 թ. Մարքսը հիմնում է տնտեսագիտական դասախօսութիւնների կուրսեր «կոմունիստական բանուորական-կրթական խմբի» համար: Լիբկնեխտը մեծ հիացմունքով է խօսում այդ դասախօսութիւնների մասին, թէ ինչպէս Մարքսը պարզ, պոպուլիւր արտայայտելու ընդունակութեամբ հանդերձ, ունէր փորձուած ուսուցչի մանկավարժական տակտ ու հմտութիւն, հասակաւորներին սովորեցնելու դպրոցական սիստեմ ու մեթոդ:

Մասնաւոր ուսուցման ժամանակ Մարքսը շատ խստապահանջ «վարժապետ» է եղել: Լիբկնեխտը խորին երախտագիտութեամբ է յիշում, որ Մարքսը իր հարազատ ուսուցիչն է եղել. ուսուցիչ բոլոր սահմաններում և բոլոր ճիւղերի մէջ: Որպէս փոքրիկ պատանու, Մարքսը դաս է տուել նրան քաղաքատնտեսութիւնից, պատմութիւնից, լեզուներից և այլն, և ուսուցչի բոլոր հոգատարութեամբ դաս պահանջել նրանից, խիստ քննութեան ենթարկել նրան: «Սովորել, սովորել», դա Մարքսի «կաթնգործական իմպերատիւն» էր, որ յաճախ ուղղում էր «ջահեղներին», մղելով նրանց դէպի Բրիտանական հարուստ թանգարանի փառահեղ ընթերցարանը:

Ի զուր չէ նա ներքին գոհունակութեամբ և զիտակցութեամբ ասել. «Ես պէտք է մարդիկ պատրաստեմ, որոնք շա-

բունակին ինձնից յետոյ կոմունիստական պրօպագանդայի գործը»։ 114)

Մեծ կոմունիստը, ինչպէս տեսնում ենք, խորապէս գիտակից էր նաև իր անհատական-ուսուցանողական միսիային։ Նա ոչ միայն ուսուցիչ եղաւ բաղմաթիւ աշակերտների և հետեւողների համար իր գիտական սիստեմի, քաղաքատնտեսական-փիլիսոփայական շկօլայի մէջ, այլև եղաւ ուսուցիչ՝ իր շրջանակից ընկերների և աշակերտների համար, զուտ բառացի իմաստով։

Ե.

Մարքսը որպէս ընթերցող եւ գրող.

Կարլ Մարքսը ունեցել է արտասովոր բնոյթագծեր նաեւ որպէս ընթերցող ու գրող։ Առասպելական աշխատակցութիւնը, հանձարեղ ընդունակութիւնը, սուր յիշողութիւնը, գիւրբմբոնող միտքը, բաղմաղկողմանի հետաքրքրութիւնը—բոլորը միասին ամփոփուած տոկուն ու յամառ աշխատանքի ընդունակ մի խիստ ամուր ու առողջ օրգանիզմի մէջ. այնուհետև այնքան փարթամ, տնտեսապէս և ընդհանուր-կուլտուրապէս այն աստիճան զարգացած ու յառաջադէմ միջնաւայրուած, ինչպէս Անգլիան է,—այդ բոլորի ընդհանուր յայտարարը պէտք է, ընականօրէն, մտածող-գրող Մարքսին դարձնէր այն, ինչ նա իրապէս դարձաւ։

Մենք ասացինք, որ Մարքսը առասպելական աշխատասիրութիւն է ունեցել։ Նրա աշխատանքի ժամերին սկանաւոր Լիրենիստը ուղղակի խօսք չի գտնում պարզ զազափար տալու համար ընթերցողին աշխատանքի ժամերի քանակի և որակի (խորութեան) մասին, որ Մարքսն է ունեցել Լօնդօնում։ Դա մի աննման, չտեսնուած աշխատասիրութիւն է եղել, որին Ֆիգիքական օրգանների նոյն իսկ երկաթէ կոնստրուկցիան հալ ու մաշ կլինի։ Յոգնածութիւն ասածդ զոյութիւն չունէր օր ու գիշեր աշխատող—կարդացող ու գրող—Մարքսի համար։ Ցերեկ-ուայ ընդհատուած ժամերը՝ բաղմաթիւ այցելութիւններով (իրա մօտ), ժողովներով, թէ դրօսանքով, նա լի ու լի լրացնում էր գիշերները. նա ամբողջ գիշերը, մինչև լոյս առաւօտ, աշխատում էր։ Գիշերուայ ժամերը հանգիստ են, անշուշտ, ուստի Մարքսը իր ծանր աշխատանքները կատարում էր գիշերները։ Սակայն գիշերուայ ժամերը, միաժամանակ, քայքայ-

114) П. Лафаргъ, Jbid, Էթ. 5.

յիչ են, հակաառողջապահական. այդ հանգամանքը թէև ղիտէր Մարքսը, բայց չէր մտածում զրա մասին ու զսպում իրեն, այնքան կլանուել ու տարուել էր իր ընթերցանութեամբ և գրութեամբ: Սակայն այդ հանգամանքը շատ լաւ զգում էր ինքը Եննին, նրա խելացի կինը, որի խրատն ու յորդորները, այդ խնդրում (գիշերը չգրադուելու համար), անհետևանք էին անցնում Մարքսի համար: Այն աստիճան չափազանցութեան հասցրեց Մարքսը իր գիշերուայ աշխատանքը, որ 50-ական թուականների վերջերին սկսուեց քայքայումների և խանգարումների ենթարկուել նրա այնքան առողջ ֆիզիքականը: Բը-ժէկի կաթիլագորիկ պահանջով առժամանակ կրճատուեցին գիշերուայ աշխատանքի սպանիչ ժամերը, որոնց փոխարէն, սակայն, Մարքսը աշխատում էր ցերեկները: Եւ գուցէ չափազանցութիւն և յախուռն մի վճիռ չէ, երբ Լիբկնիխտը շեշտում է, որ եթէ Մարքսը «առողջապահութեան համապատասխան կեանք վարէր, կապրէր մինչև օրս», այսինքն մինչև 1896 թուականը, էնգելսի մահուանից մի տարի յետոյ, երբ նա զրի է անցրել այդ խօսքերը:

«Եթէ մարդկանց արժէքը—շեշտում է Լիբկնիխտը իրաւամբ—չափուէր ըստ նրանց ցոյց տուած աշխատանքի,—ինչպէս երկրի արժէքը չափուում է ըստ նրանց մէջ մարմնացած աշխատանքի,—այն ժամանակ՝ հէնց այդ տեսակէտից նայելով, Մարքսը այնքան բարձր արժէք ունի, որ հոգեկան հսկանքի մէջ միայն քչերը կարող են նրան հաւասարուել»: «Եւ ինչ հատուցում է տուել քիւրգերական հասարակութիւնը աշխատանքի այդ վիթխարի գումարի համար»: «Կապիտալի» վրայ—շարունակում է Լիբկնիխտը—աշխատել է Մարքսը ամբողջ քառասուն տարի. և ինչպէ՞ս է աշխատել. ինչպէ՞ս միայն մի Մարքս աշխատել կարող է: Եւ ես չեմ չափազանցում, եթէ ասեմ, որ ամենավատ վճարուող օրավարձ բանուորը Գերմանիայում, քառասուն տարուայ ընթացքում աւելի շատ վարձ է ստացել, քան Մարքսն է «հօնօրտը» ստացել այս դարու երկու ամենամեծ գիտական ստեղծագործութիւններից մէկի համար: Միւսը (գիտ: ստեղծ.) կազմում են Դարվինի երկերը»: 125)

Այգպիսի վկայութիւններ է տալիս մեզ ամենակօմպետենտ կենսագիրներից մէկը Մարքսի աշխատասիրութեան, աշխատանքի ոյժի և աշխատանքի մասին:

Ինքը Մարքսը դեռ աւելի ցածր վարձատրութիւն, նիւթական հետևանքներ է սպասել «Կապիտալի» համար: «Կապիտա-

լը»—ասել է նա Լաֆարգին—«հաղիւ տայ ինձ այն, ինչ արժեք էն ինձ վրայ այն սիգարները, որոնց ծխել եմ ես այն գրեթե ժամանակամիջոցում»։ 116)

Եւ իրաւ, Մարքսը մի վերին աստիճանին կըքոտ, արագ ու շատ ծխող է եղել իր աշխատանքի ընթացքին։ Անգլիական սիգարը ուժեղ ու թանգ էր նրա համար, այդ պատճառով նա ստիպուած էր էփանագին, վատ սիգարից ծխել։

Մարքսի մշտական ընկերները, անբաժան, որոնց հետ նա գործ էր ունենում օր ու գիշեր, կազմում էին նրա ընթերցանութեան, ուսումնասիրութեան և խորագնին հետազոտութեան թանգագին պարագաները—իր հազարաւոր հատորներից բաղկացած զրազրանք, իր գրիչն ու զրատեղանք։ «Նրանք իմ ստրուկներն են և պէտք ծառայեն ինձ իմ ցանկութեան համաձայն», աւել է Մարքսը իր գրքերի նկատմամբ։ Եւ նա, իսկապէս, վարում էր իր գրքերի հետ, որպէս ստրուկների։ Մարքսը թափթփուկ բնաւորութիւն է ունեցել. նա արգելում էր կարգի բերելու իր գրքերն ու գրելու միւս պարագաները, որպէս զի շխանդարուի այն «կարգը», որ առաջ է եկել իր պարագելու ընթացքին և որին նա այն աստիճան էր ընտելացել, որ ընթացակէս կարող էր իմանալ ու հանել տեղից այն գիրքը՝ կարդալու համար, և այն տետրը՝ գրելու համար, որոնց ինքն էր ուղղում։ Նա չէր խնայում իր «ստրուկներին» արտաքինը, թուղթը. կարդալու ժամանակ զանազան նկատողութիւններ և նշաններ էր անում գրքերի լուսանցքներում։

Իրանր ու յովնացուցիչ աշխատանքներից յետոյ Մարքսը սովորաբար կարդում էր պօէզիա և բոմաններ. նա ունէր իր առանձնապէս սիրեցեալ հեղինակները, որոնց երկերը կարդում էր նա օրիգինալի վրայ։ Լաֆարգը հաղորդում է, որ Մարքսը Հայնէի և Գեթթէի երկերը անգիր գիտէր և յաճախ ցիտատներ է բերում նրանցից խօսակցութեան ժամանակ. Էսխիլէսին և Շեքսպիրին համարում էր Մարքսը աշխարհի ամենամեծ զրամատուրգները։ Շատ սիրում էր նաև Դանտէին։ Մարքսի սիրած ու դուրս ընկած բոմանները կազմում էին Ալէքսանդր Դիւմայի (հայր) Վալտեր Սկոտի, Սերվանտեսի և մանաւանդ Բալզակի երկերը և այլն։ Ռուս հեղինակներից կարդում է Պուշկին, Գոգօլ, Շչեգրին բնագրի վրայ։

Միւս կարգի «թեթեւ» զրադմունքը, որի մէջ Մարքսը ճանկատութիւն և անդորրութիւն էր գտնում իր մասնագիտական ծանր աշխատանքներից յետոյ, կազմում էր մաթեմատիկան, և ի-

116) II. Лафаргъ, Ibid, էր. 8.

բաւ բարձր մաթեմատիկան: Մարքսը խիստ սիրում էր Կոպերնիկոսի և յոզնած ընդհանրին ամենաբարձր ու բարդ խնդիրները լուծելու հաճոյք էր ունենում: Եւ մի այնպիսի պահպանողական գիտնական, ինչպէս պրոֆեսոր Շմոլլերն է (Բերլինի համալսարանում), պարզ խոստովանում է, որ եթէ Մարքսը մասնագիտաբար զբաղուէր մաթեմատիկայով, յանձինս նրան կունենայինք ամենահանճարեղ մաթեմատիկոսներից մէկը: Լաֆարգը պատմում է իր յիշողութիւնների մէջ, թէ ինչպէս Մարքսը իր կնոջ հիւանդութեան ամենադառն ու կսկծալից ընդհանրին իր հոգեկան միջոցառութիւնը գտնում էր մաթեմատիկական, ամենակոշտ պրոբլեմների մէջ. նա գրել է մաթեմատիկոսներից բարձր գնահատուած մի աշխատութիւն, որ երևի կը հրատարակուի Մարքսի բոլոր երկերի ժողովածուն լոյս ընծայելու ժամանակ: Այնուհետեւ աւելացնում է Լաֆարգը, որ Մարքսը գտել է բարձր մաթեմատիկայի մէջ զիլախէլ—տիկական շարժումը՝ իր ամենահասարակ և առաւել հետեւողական ձևի մէջ:

Ընթերցանութեան և պարագմոնքի երրորդ ձիւղը (իր իսկական մասնագիտութիւնից դուրս), որ առանձնապէս գրուել է Մարքսի ուշադրութիւնը, եղել է քնադիտութիւնը, և Մարքսը եղել է աւաջիւններից մէկը, որ այնքան բարձր գնահատել է Դարվինի հետազոտութիւնների արժեքը, նկատում է Լիբկեշներխտը, Դարվինի «Տեսակների ծագումը» զարմանալի զուգադիպութեամբ լոյս է տեսել այն թուականին (1859 թ.), երբ հրատարակուել է Մարքսի «Բազաքատնտեսութեան քննադատութիւնը»: Լիբկեշտը աւելացնում է, որ նշանաւոր բնագէտների անունները նոյնքան յաճախ էին յիշուած իրենց շրջանում, որքան Ադամ Սմիտ, Րիկարդո կլասիք տնտեսագէտների անունները. իսկ Դարվինի անունը և նրա գիտական նուաճումները ամիսներ շարունակ խօսակցութեան նիւթ էին կազմում Մարքսի ընկերական շրջանում:

Մարքսը ունեցել է զրազէտի օրինակելի բարեխղճութիւն: Նրա գրագիտական ճշմարտասիրութեան սկզբունքը թելադրել է նրան արժանաւորապէս գնահատել և տեղ տալ իր կօլօսալ երկերի մէջ ամեն մի գրողի ու հեղինակի առաջին անգամ արտայայտած այս կամ այն միտքն ու կարծիքը որևէ նիւթի մասին, որքան էլ հեղինակը կամ աղբիւրը անյայտ ու աննշան լինէր: Երկրորդ ձեռքից օգտուելու սովորութիւն չունէր նա բոլորովին, այլ միշտ զիմում էր սկզբնական աղբիւրին, նկատում է Լաֆարգը, ամենաչնչին ֆակտի վաւերացման համար, Մարքսը պատրաստ էր հատորներ քրքրելու: Կարճ,

Մարքսը ունեցել է զրազրիտական մի զովեյի սկզբնաղբ, մանրակրկտութիւն: Օրինակ Լաֆարզը հաղորդում է, որ Մարքսը իր «Կապիտալ»-ի մէջ քսան երես աշխատանքի օրէնսդրական ապահովութիւն (Անգլիայում) մասին գրելու համար, կարդացել է «կապոյտ զրքեր» ամբողջ գրադարանը, որ պարունակում էր Անգլիայի և Շոտլանդիայի գործարանական վերաանուանների և յանձնաժողովների հաշուէտութիւնը: Այդ գույքում են տեսնել խիստ մեծ արժէք էր տալիս Մարքսը, իսկ նրանց հայթհայթող պաշտօնական ներկայացուցիչներին նա գովում էր հիացմունքով, կասկածելով որ հագիււ երոպական որեւէ այլ ժողովրդի մէջ չի եղած «այնպիսի տեղեակ, անկուսակցական և անաշու մարդիկ, ինչպէս Անգլիայի գործարանական վերաանուաններն են»:

Այսպէս ուրեմն տեսնում ենք, որ Մարքսը ինչպէս իր մասնաւոր-անհատական կեանքի միւս կողմերում, այնպէս էլ իր գրականական գործնէութեան (ընթերցանութեան և արտագրութեան) սահմանում ունեցել է խոշոր դեր, օրինակելի հակումներ ու սովորութիւններ:

Մարքսի ամբողջ խարակտերիստիկան մեզ ցոյց տուաւ, որ իրաւ նա մարմնացումն է կազմում հատընտիր առանձնայատկութիւնների, խոշոր, արտասովոր բնոյթագծերի,—կարճ միջին կարգի տիպի կամ միջակ մարդու համար կարեւորութեան սահմաններից դուրս մի շարք «տարօրինակութիւններ»: Ի հարկէ մենք խուսափեցինք մանրամասնութիւններից—Մարքսի անհատական կեանքի շատ ու շատ էպիզոդներից և արկածներից: Կարևոր էր մեզ համար Մարքսի անհատական կեանքի, հակումների ու սովորութիւնների միայն էական ու հիմնական փաստերի նկարագիրը և իրաւ այն չափով, որ չափով դա անհրաժեշտ էր ներկայացնելու մեծ մտածող-գործողի նաեւ մարդկային մեծ բնաւորութիւնը:

Յ. յշխանեան

ՆԱՄԱԿՆԵՐ ԱՆԳԼԻԱՅԻՑ

Գ.

Գասխարակութեան հարցը

և

Լօրդերու ժողովը

Մեր առաջին նամակում, խօսելով Անգլիոյ ըստուգողական դասի վերջին քառորդ դարու ընդոտ շարժման և խիզախ յառաջխաղացման վրայ, խոստացանք, այդ նամակներու շարքին՝ սրբորարար անդրադառնալ Անգլիական ընկերական ու քաղաքական կեանքի զանազան խաւերուն վրայ:

Արդի Անգլիական կարգերը բարեփոխելու ձգտում մը չէ մեր կողմէն, ինչպէս մի քանի չարամիտները սովոր են թարգմանել՝ ամեն անգամ որ տեսնեն թէ հայ մը ինքնաբերաբեր կը փնտռէ օտար բարքերն ու կարգերը մօտ հազորդակցութեան մէջ դնել հայ մտքերու հետ և գաղափար մը տալ զուրսի կեանքին վրայ—թէպէտեւ «անհայկական»:

Ու ճիշտ այդ նպատակով է որ այս պատահութեամբ կուգեմ պատկերացնել ընթերցողին Անգլիոյ Լորդերու ժողովին իսկութիւնը,—ժողովը մը, որ ոչ մէկ սահմանադրական երկիր համանմանը ունի՝ հակառակ իր առաւել անձուկ կարգերուն: Խնդիրը, շատ մեղմօրէն յայտարարուած ըլլալով պարլամենտական բ. նիստի բացման գահաճառին մէջ, պիտի երեւան վայ շուտով, թերեւ մինչև այս տողերուս հրատարակումը և կարելի է, առանց չափազանցութեան նախապուշակել, որ տեղի պիտի տայ խիստ խանդավառ ու հրատապ վէճերու, լինելով գոյութեան պայքար մը բոլոր կուսակցութիւններուն համար ալ, անշուշտ իրենց մասնայատուկ տեսակէտներով:

Իբրև ամբողջացուցիչ պարագայ մը, աւելի լայնօրէն ընդգծելու համար լորդերու veto-ին ոյժը, հոս պիտի շօշափեմ նոյնպէս անցեալ նիստին մէջ յառաջ բերուած Դաստիարակու-

թեան Օրինագիծը, որ Ազատական Դահլիճին լաւագոյն ու մեծագոյն գործերէն մէկը պիտի նկատուէր, բայց թէ, շնորհիւ լօրդերու վարմունքին, դատապարտուեցաւ ոչնչութեան: Այսօր թէպէտև անցեալի գէպք մը լոկ, կարժէ՝ որ ճանչցուի խնդրը, որով դուրսիններ առիթ կ'ունենան գաղափար մը կազմելու: Անգլիոյ դատախարակչական կարգերուն վրայ եւ:

*

1905 դեկտեմբերին, երբ տեղի ունեցաւ Անգլիոյ Ընդհանուր Ընտրութիւնը, ազատականներ, բրիտանական վերջին կէս դարու պարլամենտական պատմութեան մէջ չը տեսնուած ջախջախիչ մեծամասնութիւնով մը՝ զրուեցան պաշտօնի:

Ազատականութեան այս հսկայ յաղթանակը, մէկ կողմ ձգելով բազմաթիւ կէտեր, վերագրելի էր երկու մեծ ու կարեւորագոյն հարցերու մասնաւորապէս:—Առաջին՝ Հար. Աֆրիկէ, Տրանսվալի ոսկեհանքերուն մէջ շահագործող չինացի կուլիներուն, որոնք ապականութեան աղբիւրներ կը դառնային իրենց արեւելեան պոպալի ունակութիւններով, և որու վերայման համար որեւէ քայլ առած չէր նախորդ կառավարութիւնը, այլ ընդհակառակը, Տէրութեան Եկեղեցիին պետք նկատած էր անոց ներկայութիւնը «ցաւալի անհրաժեշտութիւն» մը, լոկ հանքատէրերու քմահաճոյքին համար: Մինչ երկրորդ և զլիաւորը, դատախարակութեան խնդրին, ունեցաւ չափազանց անհաւասար ու կողմնակալ բնոյթ մը՝ շնորհիւ Բէլֆորի ներմուծած 1902 թուականի Օրինագծին:

Այսպէս, երբ Նոր Պարլամենտը բացաւ իր նախանիստը Եղուարդ VII-ի գահաճառով, ազատական զահլիճի առաջին գործը եղաւ վերոյիշեալ խնդրոց շօշափումը: Նախորդը, թէպէտև հետու լողորովին լուծուած ըլլալէ, այսօր կը վայելէ ինքնավար սահմանադրութիւն զօրավար Բօթայի նախարարապետութեան ներքեւ, և շուտով մաքրագործուելու յոյսեր կան: Բայց դա դուրս է մեր ներկայ նիւթէն: Մենք այս անգամ պիտի ծանրանանք դատախարակչական հարցին վրայ և ցոյց տանք թէ ինչպիսի հիմքերու վրայ դրուած է ժողովրդի մանուկներու դատախարակութիւնը ազատ ու սահմանադրական Անգլիոյ մէջ: Իսկ ասոր համար հարկ է փոքր բացատրութիւն մը տալ երկրի կրօնական բաժանմանց մասին, ցուցնելով միանգամայն իրենց ներգործումը ժողովրդի քաղաքացիական կիսնքին վրայ:

Մէկզի ձգելով անթիւ ու անհամար ստորաբաժանումներ

ըը, Անգլիոյ կրօնականութիւնը կարելի է բաժանել երկու ընդհանուր հատուածներու.—Ա. Անգլիկոս կամ Տէրութեան Եկեղեցին (State Church), որոնք կը կոչուին նաև եպիսկոպոսականներ և մասնաւոր կրօնավտուութիւն մը ունինիւ Բ. Հականգլիկան կամ Ազատ Եկեղեցին (Free Church): Առաջինը, որ գրեթէ պահպանողական դասէն է բաղկացած առաւելաբար, միշտ նեցուկ մը հանդիսացած է անոր և կը պահուի ի հաշիւ Տէրութեան, մինչ երկրորդը, գրեթէ ազատականներու լէզէօն մը, անկախ է ու իր շրջանը կը հողայ գինքը: (Հռովմէական կաթողիկոսներ շատ աչքառու գիրք մը չեն գրուեր՝ լացի Իրլանդայէ):

Լորդերու ժողովը, որի վերջնական վաւերացումէն կախուած է պարլամենտի մէջ անցուած բոլոր ծրագիրներու գործադրումը, մեծամասնաբար կը բաղկանայ հոգևորական լորդերէ—եպիսկոպոսներէ—ու հնայելով որ արդէն ամբողջութեամբ պահպանողական ժողով մըն է այդ, գրեթէ չկայ մէկ ներկայացուցիչ հոն՝ Հականգլիկան Եկեղեցիին պատկանող: Այսպէս, ունենալով ձեռքի մէջ օրէնսդրական բանալին, ամէն հարց շօշափուած է համաձայն իրենց շահերուն, մերժելով միշտ այնպիսի ծրագիրներ՝ որոնք կարգ մը կէտեր դուրս բերելով ափ մը եպիսկոպոսներու մագիւններէն, կը գնէին հասարակութեան հակադրութեան ներքե, հոգ չէ թէ ինչպիսի ջախջախիչ մեծամասնութիւն վայելէին ադոնք Վարի կամ Հասարակաց ժողովին մէջ (House of Commons), ժողովրդի իսկական ներկայացուցչութիւնը: Աշխարհական լորդեր, որոնց շահերուն կը նպաստէ միշտ կրօնական կօտորօլը, աջակից և կոյր գործիք մը եղած են ստէպ հոգևորական լորդերուն ձեռքը, խոչընդոտ հանդիսանալով կրօնական լայն ազատութեան, ինչ որ անհնար էր ձեռք բերել՝ երբ մէկ շահամու ու իշխելու անգլուս փափաք ունեցող ազանդի մը տրամադրութեան տակ դրուած էր այսքան աներևակայելի ոյժ:

Թէ Լորդերու ժողովը ինչպիսի հաւաքում մըն է, կարելի է ելլականցնել հետեւալէն, ուր հզօր շեշտով կը նշմարուի կրօնական մէկ մասնաւոր հատուածի մը (տէրութեան եկեղեցոյ) մատը:

—1821-ին երեան բերուեցաւ կաթօլիկներ Պարլամենտ ընդունելու օրինագիծը և, անցնելով ժողովրդի ներկայացուցիչներէն, յանձնուեցաւ լորդերուն: Հոն մերժուեցաւ 25 քուէով՝ ընդդէմ 2 ի: Հրեաներ Պարլամենտ ընդունուելու ինդիքը յառաջ եկաւ 1833-ին և ութ անգամ մերժում ստացաւ Լորդերու ժողովէն, սեղի տալով 1858-ին միայն: Եկեղեցական

տուրքը որ ժողովուրդը պարտաւորուած էր վճարել տէրու-
նական եկեղեցւոյն անխտիր աղանդի,—շատ հոյակապօրէն
սարքուած հոգևորական լօրդերէ կամ եպիսկոպոսներէ,—առա-
ւել քան 11 տարի տեւեց մինչև վերացումը (1858—1869):
Փերեզմաններն իսկ եպիսկոպոսներու ձեռքը մենաշնորհ էին
դարձած ու կը մերժէին ուրիշ աղանդական ընդունիլ: Եօթը
տարուան անհաւասար պայքար մը միայն յաջողեցաւ վտարել
այդ անամօթ սխտեմը:

Ունենալով այսքան անկուշտ տենչ մը իրենց մասնաւոր
աղանդը յառաջ մղելու այսպիսի մանր խնդրոց մէջ, որքան
աւելի բծախնդիր ըլլալու էին եկեղեցականներ գաստիարա-
կութեան հարցին՝ ուր դեր կը խաղայ ամենէ պարտաւոր հոգը
եսական շահերու տարածման—մանուկներն ու պատանիները:
Ու ատի արտայայտած են Անգլիոյ հոգևորական ու աշխարհա-
կան լօրդերը՝ զոտելլութեան համեոյ չափով մը, և իրենց սե-
փական կրօնադիտական սկզբունքներով մանուկներու մատղաշ
մտքերը խմորելու թափին մէջ՝ բոլորովին անտեսած իրական
դաստիարակութեան պահանջները:—Տէրութիւնը պարտաւոր էր
վճարել նախակրթական դպրոցներու պահպանման ծախսերը
ու այդ դպրոցները պէտք էր գտնուէին եպիսկոպոսականներու
բացարձակ գերիշխանութեան ներքեւ: Միևնոյն գերիշխանու-
թեան ներքեւ կը գտնուէին այսօր նաև երկրորդական բարձրա-
գոյն վարժարանները: Նոյն համալսարաններէ իսկ վտարուած
էին Հականգլիկան (Nonconformist) և այլ հերձուածական հա-
տուածներ Տէրունական Եկեղեցիէն՝ մինչև 36 տարուայ յամառ
կռիւ մը խափանեց այդ ապօրէնութիւնը (1834—1871):

Այս բոլորը կու գտն միանգամայն վաւերացնել թէ՛ կրօն-
քը ինչպէս մշտական պատնէշ մը, ատելութեան և թշնամանքի
յաւիտենական կռուածադիկ մըն է հանդիսացած՝ նոյն ինք իր
մէջ, իր «ազատ» ու «անկաշկանդ» վերջին անունին տակ՝ այդ
ևս ամենէ լուսաւոր կեդրոն մը, իր եսական շահամու վէճերուն
զոհելով միլիոնաւորներու իսկական պէտքերը, անոնց յառա-
ջագիւմութեան անհրաժեշտ պայմանները:

*

Ի՞նչ է, սակայն, այդ հոգևորական թէ՛ աշխարհական Լոր-
դերու ժողովը որ այսպիսի ամենակալ ոյժ մը ունի. ո՞վ են
հոն նստողները, ո՞վ զրկած է զիրենք և ո՞վ կը ներկայացնեն:

Ձեմբըլէյն, իր ծայրայեղ արմատական համոզումներ փայ-
փայած օրերուն, երբ գեռ Գլադստօնի մօտ կը նստէր ու անոր

լայն ու ուսմիտվար սկզբունքները կը ճառէր, ստպէս բնորոշած է Լորդերու ժողովը, որուն անհաշտ թշնամի մըն էր նաև ինքը Գլադստօնը:—«Անդատասխանատու առանց անկախութեան, յամառ առանց արիւթեան, միահեծան առանց դիտողութեան ու գոռոզ առանց գիտութեան»: Եւ յիշաւի...

Անգլիական սահմանադրութիւնը, իթէ ունի արատներ, առանց մեծագոյնն է Լորդերու ժողովի գոյութիւնը՝ գէթ իր ներկայ վիճակին մէջ, որ ինքնակոչ է մեծամասնաբար, ոչ ժողովրդէն բնորոշած և ոչ ալ ժողովրդի ներկայացուցիչներէն՝ ինչպէս Ֆրանսայի, Միացեալ Նահանգաց, Պէլճիպայի, Տանիմարայի, Հոլանտայի և այլոց Բարձրագոյն կամ Ծերակուտական ժողովը: Բաղկացած է սա առհասարակ հոգաաւերերէ (landlord) և ժառանգական է: Իւրաքանչիւր լորդի զաւակ իրաւունք ունի հոն բազմել ու քուէ տալ համաձայն իր քմահաճոյքին կամ իր լիզբըին զրդման: Անոնցմէ ոմանք տարին անգամ մը հազիւ ռաբ կը գնին հոն. այսուհանդերձ, քուէ տալու ժամանակ կարող են տալ:

Ըսենք թէ գլխաւորաբար պահպանողական են անոնք. հետեւաբար, ինչ ծրագիր որ հաւանութիւն գտնէ ժողովրդի ազատական, կամ արմատական և կամ բանուոր ներկայացուցիչներէն, հոն կարելի է մերժման հանդիպել: Այս պարագան, սակայն հեռու է պահպանողական ինչորոց վերաբերմամբ, քանի որ համոզումի տարբերութիւն չկայ: Արդիւնք:—Այն որ՝ պահպանողական կառավարութեան տասը տարուայ (1896—1906) ժամանակամիջոցին անցուած ծրագիրներու քննութեան՝ լորդերը ղոհած են 15 օր, մինչ վերջին 1906-ի Ադատական դատախարակութեան օրինագծին համար միայն վասնեցին 20 օր...

Անգլիոյ ունէ գաւառ, իր զանազան բաժանումներէն կըրնայ 10—15 ներկայացուցիչ զրկել ազատական Պարլամենտին: Այս բոլորը համակիր են որոշ սկզբունքի մը, բայց այդ միևնոյն գաւառէն հողատէր լորդ մը՝ որ բնականաբար պահպանողական է և մէկ չնչին մասը միայն կը ներկայացնէ ընդհանուր դատաւի հողային տարածութեան, ոյժ ունի լորդերու ժողովին մէջ,—ուր կը նստի ինքընտիր—այդ 10—15 ժողովրդէն բնորոշած ներկայացուցիչներուն հակառակ քուէ տալ և անշուշտ աւելի ազդու հետեւանքով: Հարիւրաւոր հոգևորական լորդեր—եպիսկոպոսներ—ըլլալով մեծ ժառանգական հողատէրեր, կրնան տասնեակ քուէ տալ զանազան բաժանումներու մէջ և այս է բուն պատճառը որ երբ այդ ապօրինութիւնը վտարող մէկ հոգի մէկ քուէի միայն իրաւունք ունեցող ծրա-

դիր մը զրուեցաւ առջնին (Plural Voting Bill) միահամուռ
եւ մղեցին:

Ահա այսպիսի անրացատրելի anomalie մըն է Անգլիոյ
Լորդերու կամ Բարձրագոյն Օրէնսդիր ժողովը և ունենալով այս
ոյժերը իր ձեռքը, կարելի է երեակայել,—չքսենք Ազատական կա-
ռավարութեան՝ որոնք մի քանի ներկայացուցիչներ զրկած են
իրենց երբեմնակի վարչութեան միջոցին,—բանուոր դասակար-
գի վիճակը՝ որ հնար չունի և անբնական ալ է ներկայացուցիչ
մը ունենալ հոն, թէև իր կարիքները այդ մեծաշուք հոգևորա-
կան ու աշխարհական լորդերու քմավար վաւերացման կը յանձ-
նուին:

Ներկայացուցիչ չունին և չեն ուզեր ունենալ նաև Հականդի-
կանները և ամբողջ ոյժը ֆնացած է մէկ և որոշ յարանուանու-
թեան ու սկզբունքի դաւանող ինքնակոչ օրէնսդիրներու-
ձեռքը, ժողովրդի ներկայացուցչութիւնը, հակառակ լիափած
ճիգերուն, յաճախ կատարելով խրատելիակի դեր:

Ու այս հեղինակութեամբ է որ, չնայելով տեղացող բո-
ղոքներու, եպիսկոպոսականութիւնը պահած է ձեռքի տակ
նախնական վարժարանները՝ տալով իր յարանուանութեան
կրօնադիտութիւնը, առնելով միեւնոյն ժամանակ ծախսերը
հարկերէ:

Մինչև 1870 զարոցներու ծախսերը կը հոգացուէին Տէ-
րութեան հաշույն: Յիշեալ թուականին ջնջուեցաւ սա և փո-
խադրուեցաւ հարկերու: Հասարակութիւնը ոյժը չունէր միջա-
մտելու: Եպիսկոպոսներ իրենց հաշիւը լաւ խորհած էին:

1895-ին կառավարութիւնը անցաւ ազատականներու ձեռ-
քը, Լորդ Ռօզպլրիի նախարարապետութեամբ, բայց երկար չը
կրցին պահել, և կարճատե շրջանէ մը յետոյ կրկին ինկաւ
պահպանողական (թօրի) կուսակցութեան: 1896-ին Բէլֆօր,
դեռ այն ստեղծ Սօլըպլրիի նախարարապետութեան ներքև, յա-
ռաջ բերաւ Դաստիարակութեան Օրէնսդիր մը՝ որ յաջողու-
թիւն չգտաւ Հասարակաց ժողովին մէջ (House of Commons):
Այս չուսահատեցուց զինքը և յաջորդ տարին միեւնոյն օրինու-
գիծը վերանորոգեց, որ եկեղեցականներէ մեծ ընդունելութիւն
գտաւ՝ ըլլալով գրեթէ գրամական ծրագիր մը, որով առաւել
զուժար կը յատկացուէր յարանուանական դաստիարակութեան,
ինչ որ հաճելի էր հոգևոր ու աշխարհական լորդերուն համա-
հաւասար:

Յաջորդ յիշատակութեան արժան շրջանը Անգլ. Պարլա-
մէնտը կը բացուի 1900-ին, երբ Ազատականներու կոչին վը-
րայ՝ նախորդ դահլիճը կը լուծուի և կսկսի նոր ընդհ. ընտ-

բուժիւն: Հար. Աֆրիկեան պատերազմը շատոնց սկսած էր և կարգ մը պարտութիւնները կրած Բրիտանական Առիւծը: Այդ տարուայ պարլամենտական ընտրութիւնը բացարձակ սղագոյց է թէ անգլիական ժողովուրդը ինչպիսի կոյր ազգայնամոլ մըն է: Պահպանողական թեկնածուներու ռազմակոչն էր—«Ո՛վ որ քուէ տայ աղատականներու, քուէ կուտայ մեր թշնամի բօշրներուն»—որովհետեւ անոնք պրօ-բօէր ճանչցուած էին՝ կառավարութիւնը պախարակելուն՝ իր յառաջացուցած անմիտ ու ազիտարեր պատերազմին համար: Հետեալաբ, ազատականներ կընդունուէին կամ նախատական խօսքերով և կամ, քարերով, գաւազաններով, բռնուցքներով: Այսօր, սակայն, այդ միկնոյն անհատները կամչան հար. Աֆրիկէի անունը յիշել ու երբ որ-եւէ «իմպերիալիստ» փորձէ գովեստի խօսք մը արտաբերել այդ մասին՝ սուղոյններու կ'արժանանայ: Բայց, դա հեռու է մեր հարցէն:

Պահպանողականները, մեծամասնութիւնով մը կրկին մըտնելով պարլամենտ, սուելի դատեպնդուած, Բէլֆօր այս անգամ (1902) ներմուծեց այլ օրինագիծ մը դատախարակութեան՝ որ անգլիական ժողովրդի մէկ կարևոր մասէն զայրոյթի ճիշ մը խրեց, բայց անգոր էին գիմադրել: Պարլամենտի մէջ փոքրամասնութիւն էին, իսկ Լօրտերու ժողովին մէջ ոյժ չկար, ուստի և անցաւ շատ դիւրատ:

Ի՛նչ էր այդ օրինագիծը հոգին՝ ազատ Անգլիոյ «աղատամիտ» կղերներու հակառակորդ մէկ հատուածէն զրդուած:—Որ իւրաքանչիւր եպիսկոպոսական վարժարան պահուի ի հաշիւ ժողովրդին՝ հորիկերու միջոցով. այսինքն, եթէ որոշ թաղի մը մէջ կայ 5 նախակրթական վարժարան՝ կամաւոր կամ այլապէս, ատոնց հոգացման պէտք է նպաստէ ամեն տնեցի, անխտիր իրենց դաւանանքին և հոն յաճախող տղոց պէտք է ուսուցուին Անգլիկան կամ եպիսկոպոսական յորանուանութեան դօգմաները: Բաւական չէր այսքանը: Վերահսկիչներու վեցէն չորսը անպայման պէտք է պատկանին անգլիկան եկեղեցիին: Բոլոր վարժապետներ, նախ քան ընդունուելը, պէտք է ենթարկուին քննութեան՝ տեսնելու թէ համակրէր են այդ որոշ վարդապետութեան. եթէ ոչ՝ մերժում: Ու այսպէս, անոնք, փոխանակ ժողովրդի դաւաններուն կամաւոր ծառայողները հանգիստանալու՝ անոնց յառաջագիւղութեան նուիրուած, կը դաննան ստրուկներ, ստէպ իրենց իսկական համոզումները կեղծել ստիպուելով:

Մեզ համար, որպէս agnostic և ջերմ պաշտպան մը կրօն-

քի վերացման աշխարհական բոլոր հիմնարկություններէ, լինի դպրոց, դատարան, պարլամենտ և այլն, նշանակություն չունին երբէք անդիկան կամ հականգլիկան դոգմաները: Բայց խընդիրը կը լուսարանենք հոս ընդարձակօրէն՝ աւելի մէկին պաշտօնար մը տալու թէ ի՞նչ է խկութիւնը այս սիրոյ և երկայնամտութեան առաքեալներուն: Նրկութիւն ալ իրենց հաւատքի աղբիւրը կը նկատեն մէկ ներշնչուած «Գիրք» մը, երկութեան ալ կը դաւանին միննոյն «Ներորդութեան», երկութիւն ալ կը կարգան միննոյն տողերը, բայց և այնպէս, անանկ արտակարգ մատեան մըն է այդ՝ որ ոչ մէկը կը համաձայնի միւսի բացատրութեան, ու անս, բաժանում, թշնամանք, կոխատելութիւն, որսորդութիւն, աւարառութիւն միմեանց հօտին, ու այս բոլորին ներքե կը առժէ միամիտ, տգէտ, հոսանքէ քշուող ամբոխը: Ո՛չ մէկը, դաստիարակութեան խնդիրը ծագած պահուն, ձայն կը բարձրացնէ դպրոցական curriculum-ի բարեփոխման ու ընդլայնման համար, որ դպրոցական 7 ժամերուն 5-ը կը զբաւէ և բոլոր իրարանցումը կը դառնայ մանկան բոլորովին անէական հարցի մը շուրջը՝ թէ առաջին 1 ժամուայ միջոցին կարդացուած ու բացատրուած «Աստուածաշնչի» դասը պիտի համաձայն ըլլայ եպիսկոպոսական թէ ողատ կամ հականգլիկան դոգմաներուն:

Հոս պէտք է աւելացնել, թիկ բաղդատական առաւելութեան սիրոյն, որ ազատ կամ անկախ եկեղեցականներ, որու տակ կանոնաւոր Տէրունական Եկեղեցիէն դուրս բոլոր «հերձուածականները»,—ի բաց առեալ հռովմէական կաթօլիկներէն,—և որ բնակչութեան մէկ գլխաւոր մասը կը կազմին, իրապէս ազատականներ են շատ մը տեսակէտներով ու քաղաքացիական առաւել լայն համոզումներով, ու անոնք են որ ժամանակ առ ժամանակ ձայն են բարձրացուցած իրենց երկրէն դուրս կատարուած անիրաւութեանց դէմ, ինչպէս հայկական ու մակեդոնական հարցերու առթիւ, և այլն, մինչնախորդները, զրեթէ պահպանողական ու կայսերամոլ (imperialist), եպիսկոպոսներու առաջնորդութեամբ, կարծես աւելի յետադէմ գոյն մը ունեցած են միշտ: Կարելի է ըսել որ կարգ մը պատերազմներ ուղղակիօրէն յառաջ բերուած և քաջալերուած են եպիսկոպոսներէ՝ Լօրդերու ժողովին մէջ, ինչպէս վերջին Հար. Աֆրիկեան պատերազմը, ապա թիկ յաղթութեան ազօթքներ կարգալու և սաղարիչ քարոզներ տալու ամբիօններէն: Հետեալաւ, պայքարը, որքան կը օճական՝ նոյնքան և քաղաքական է, ինչ որ անհնար է աղատ եկեղեցականներուն յաղթանակել՝ քանի գոյութիւն

ունի Լօրդերու ժողովը իր ներկայ սխառեմին ներքև: Օգուտ չունի ազատ եկեղեցականներու ջախջախիչ մեծամասնութիւն ունենալ Հասարակաց ժողովին մէջ՝ երբ վերելք կայ խմբակ մը՝ մասամբ կազմուած նոյնիսկ եպիսկոպոսներէ:

Ուստի, երբ, 1902-ին, այսպիսի անիրաւ հանգամանքներու ներքև, Բէլֆօրեան Օրինագիծը գործունէութեան շաւիղը մտաւ, Ազատ եկեղեցականներ, դիմելով վերջին միջոցին, կազմեցին համբաւաւոր խոհեմ Ընդդիմադիրներու կուսակցութիւնը, որոնց նպատակն էր հարկ չը վճարել, երբ այդ հարկով կը սովորեցնէին իրենց դաւաններուն՝ իրենց անհամակիր զօգմաներ: Եւ որովհետեւ հաստատուած օրէնքը բացառական էր, հարկւորներ ու հաղարներ դատապարտուեցան կամ տուգանքի և կամ բանտարկութեան՝ 7—14 օր: Ասոնց մէջ կային առաջնակարգ քարոզիչներ, և պատժուողներու թիւը մինչև օրս կը հասնի մօտ 15,000-ի:

Վերջապէս հասաւ 1906-ի ընդհ. ընտրութիւնը: Պահպանողականներ ժողովուրդը ջլախող խաղեր չունէին այլեւ, մինչ ազատականներու ձեռքը կար, ինչպէս յօդուածիս սկիզբը յիշեցի, չինացի բանուորներու սքանդալը Թրանսիլվի մէջ և դատախարակութեան հարցը:

Միակ վերջինը բուսական էր որ Ազատ եկեղեցականներ իրենց քուէն սիրալոյսով նետէին ազատականներու տուփը, որոնք կը խոստանային լիովին կերպով լուծել այս կոռուաւիթ խնդիրը և ժողովուրդի զաւկներուն դատախարակութիւնը դնել հիմնական, որժանաւայել ու անշահախնդիր ազգային բարձր մակարդակի մը վրայ, աչքի առաջ ունենալով դատախարակութեան առաւելութիւնը և ոչ թէ՛ զանազան կարգի զօգմաներ: Եւ որովհետեւ, ինչպէս ըսի, ազատ եկեղեցականներ բազմաթիւ առաւել լայն քաղաքացիական աշխարհայացքներ ունին, անխօսուկ համակերպեցան սոյն առաջարկին ու յուսատուներու խօսքին տպաւինած՝ ստեղծեցին չը տեսնուած ջախջախիչ մեծամասնութեամբ ազատական պարլամենտ մը:

*

Ու հոս պէտք է յիշատակել որ կառավարութիւնը չը թեւաբան իր խոստման մէջ ու պաշտօն ստանձնելէ անմիջապէս յետոյ սկսաւ գործի:

1906 փետրուարի 13-ին բացուեցաւ պարլամենթը ու դատախարակութեան նոր օրինագիծը յառաջ դրուեցաւ ապրիլի

19-ին պր. Օկըսդին Բիրրըլի, դաստիարակութեան մինիստր և գրական ծանօթ հեղինակութեան մը*):

Անէական ու անհետաքրքիր է այս էջերուն մէջ հատուած առ հատուած քննել սոյն օրինագիծը: Իր ընդհանուր երևոյթին մէջ կը յանգէր հետեւեալին:—Դուրս քաշել մանուկները տէրունական եկեղեցւոյ կրօնագիտական անմարսելի դօգմաներէն՝ որուն կը դատապարտուէին անոնք առանց խտրութեան և վերափոխել դպրոցները թաղային հաստատութեան մը: Բարձրացնել և ճոխացնել ըուն դաստիարակութեան պայմանները և աւելի ընդարձակ ասպարէզ տալ ժողովրդի գաւակներուն իրենց ուսումնական տնչերուն յազուրդ տալու:

2) Փրկել Անգլիոյ գեղջկական համայնքը եպիսկոպոսներու միապետական կարգերէն ու յարանուանական դաստիարակութեան մագիլներէն՝ որոնց հնթակայ են այժմ անխտիր, և աւելի հղօր զարկ մը տալ անոնց մտաւոր զարգացման խսկական ուսման տեսակէտով:

3) Զերծ պահել նախակրթական վարժարաններու ուսուցիչներ այժմու քննութեան ամօթալի գործողութիւնէն՝ իրենց դաւանութեան վերահասու ըլլալու համար, պարտաւորեցնելով յաճախ իրենց համոզմունքներուն հակառակ դօգմաներ սովորեցնել, և դարձնել զանոնք հասարակութեան օգտին կամաւոր նուիրուած ծառայողներ:

4) Հաստատել մասնաւոր օրինագիծ մը՝ որով հնար ըլլար յաճախակի բժշկական քննիչներ ուղարկել խիստ յետին ու աղքատ թաղերը՝ տղոց Ֆիզիքական վիճակին հոգ տանելու: Այս բարեկարգութեան անսահման մեծութիւնը կզգան անոնք միայն որ տեսած ու զննած են մասնաւորապէս Լոնդոնի յետընկած թաղերը, ուր թշուառութիւնն ու չքաւորութիւնը կը տիրապետեն երեակայութենէ անդին:

Երբ երևան եկաւ այս Օրինագիծը Հասարակաց ժողովին մէջ, ամբողջ 30 օր, զանազան ընդմիջումներով, հարցապնդումի նիւթ եղաւ: Սակայն, ընդդիմադիր ոյժ (opposition) կազմող պահպանողականութիւնը ըլլալով աննշան, զրեթէ անարգել անցան շատ մը հատուածներ, որոնք մի առ մի քննութեան կենթարկուէին:

*) Նախ քան Բ. նիստէ բացումը պարլամենտի, կարգ մը փոփոխութիւններ տեղի ունեցան զահլիճի մէջ: Պր. Օկըսդին Բիրրըլ կարգուեցան առաջին քարտուղար (chief secretary) Իրլանդայի, փոխարինելով պր. Ջէյմս Պրայսի, այս վերջինս ալ զրկուելով Վօշինկթըն որպէս դիւպան Բրիտանիոյ:

Բարեփոխումներ եղան անշուշտ, ինչպէս Իռլանդացի կաթիլիկներէ *) հականպիկաններէ, բանուոր դասակարգի ներկայացուցիչներէ, բայց այս բարեփոխումները այնքան բանացի ու տրամաբանական էին՝ որ զրեթէ միահամուռ հաւանութեան արժանացան:

Կրօնական ուսումը վերցուած չէր. ուրեմն ի՞նչ ձևի տակ պիտի ուսուցուէր այդ վարժարաններու մէջ:

Ահա ամփոփումը:—«Աստուածաշունչը» պիտի կարգացուէր որպէս պատմութիւն կամ գրական մատեան մը, առանց չօգտատիք բացատրութեանց, որով և ուսուցիչը, ինչ աղանդի ալ պատկանէր, ազատ կը մնար պարտաւորութենէ: Այս սկզբունքի մօտ ուղղութիւն մը, թելադրուած ըլլալով տարիներ առաջ նոյն տէրւոնական եկեղեցիին պատկանող կրօնականէ մը, Կառալըր-Տէմպլը, — կը կոչուէր Cowper-Templeism:

Որքան ալ, ընդհանուր առումով, քիչ անբնական ուղղութիւն մը սա, քանի որ այդ մատեանը անհնար էր ուսուցանել առանց բացատրութեան կամ որպէս պատմութիւն՝ որմէ զուրկ է բոլորովին, այնուամենայնիւ, նայելով խնդրին կրօնական ու կրօնամոլութիւնով թաթախուած հասարակութեան մը տեսակէտով՝ որ կը սարսափի կրօնքի ուսման վերջնական վերացումը լսելով, այնքան ալ առարկելի չէր և երկու չարիքներու փոքրագոյնը, նամանաւանդ ազատ եկեղեցականներու համար:

Բանուորականներ, հակառակ, ինչպէս յայտնած էի անցեալ յօդուածիս մէջ, իրենց ոմանց կրօնական հակումներուն, միաձայն նկատեցին անգործնականութիւնը այդ քայլին և առաջարկեցին բացարձակ աշխարհական դաստիարակութիւն (secular education), միանգամ ընդմիշտ վերցնելով կրօնական ուսումը վարժարաններէն, որպէս ամենէ ապահով միջոցը բանակներէ ու թշնամանքէ զերծ մնալու: Բայց, այսպիսի վարմունք մը խիստ վաղաժամ էր Անգլիոյ նման երկրի մը ու առաջարկը ետ մղուեցաւ:

Կը մնար անդին եպիսկոպոսական կամ աւելի՛ պահպանողական առարկութիւնը: Եւ ասոնք, զոնուեցան այնքան անպատկառ, որ ի՞նչ միայն պարզ ու մասնակի փոփոխումներ պահանջեցին, այլ և պնդեցին թէ յարանուանական ուսումը

*) Աւելի ճիշտ է կոչել ասոնք իռլանդացի աղգայնականներ: Բաւական զօրաւոր ներկայացուցչութիւն մը ունին նաև Լօրդերու ժողովին մէջ, բայց, համանման պարագներու տակ աւելի կը նախընտրին սեղօ՞ւիքը պահել քոն թէ քօմբրօմիզ ընել:

պէտք էր անխախտ մնար դպրոցներու մէջ, ու կրկին ժողովրդի հաշտոյն: Անուանեցին ազատականութիւնը աւագակ՝ որ իրենց մասնաւոր, այսինքն տէրունական եկեղեցւոյ գումարով շինուած վարժարանները յափշտակել կուզէր, և այլն: Մինչդեռ, ճշմարտութիւն է թէ յիշեալ օրինագիծը պիտի յատկացնէր 3 միլիօն ստերլինկ՝ հարկ եղած պահուն գնելու ունեակեցողութեան վարժարան՝ ուր յաճախող տղոց մեծամասնութիւնը կը կազմէին տարբեր ազանդներ և կը նախընտրէին նոր օրինագծի համաձայն շարժիչ: Բացի այդ, արքունի գանձը պիտի տրամադրէր 1 միլիօն ոսկի՝ էական նորոգութեանց ու հարկերու վճարման այլ և այլ դպրոցներու:

Այսուհանդերձ, պահպանողական ընդդիմադրութիւնը՝ եպիսկոպոսական դոգմաներու վերացումը դպրոցներէն՝ կը համարէր «ծնողաց իրաւունքներու» բռնաբարում, բան մը՝ որ յիշատակուած իսկ չէր Բէլֆօրի 1902-ի օրինագիծը լոյս ընծայուած պահուն, երբ հարիւր հազարաւոր ծնողներու իրաւունքները աննկատօրէն ոտնակոխ կը լինէին:

Կառավարութիւնը յամառութիւն ցոյց չը տուաւ: Որպէս զի աշառու և միակողմանի չըլլայ՝ արտոնեց որ դպրոցական հինգ օրերու երկուքը, եպիսկոպոսական ճանչցուած վարժարաններու մէջ, օրական մէկ-երկու ժամ յատկացուին իրենց մասնաւոր դոգմաներու ուսուցման, բայց սա՝ ոչ թէ դպրոցի ուսուցչին կողմէ, այլ իրենցմէ (եպիսկոպոսականներէ) յատկապէս ընտրուած մէկը մը, ու այն ևս ոչ թէ ժողովրդի հաշտոյն:

Այս կարգադրութիւնը ընդունելի չեղաւ Բէլֆօրի խմբակին և պնդեցին դպրոցական հինգ օրերու հինգն ալ յարանուանական դաստիարակութեան անհրաժեշտութեան վրայ, ինչ որ անկարելի եղաւ անցնել և 30 օրուայ տաք վէճերը աւարտեցան հասարակաց ժողովին մէջ մէկի զէմ չորս քուէի առաւելութիւնով և խնդիրը անցաւ Լօրդերուն՝ անոնց քննութեան ենթարկուելու:

Յօդուածիս սկզբնաւորութեան յայտնեցի թէ ինչպիսի մարմնէ մը կազմուած էր այս ժողովը. ո՛վ էին լազմողները, ինչ ողողութեան դաւանող և ինչպէս տիրացած այդ բաղդին: Հետեաբար, Բէլֆօր, իր ժողովրդի ներկայացուցչութեան ժողովին մէջ կրած պարտութեան ոխը պահելով, կենտրոնացուց ոյժը Լօրդերու ժողովին վրայ:

Սոյն իշխանիկներու ժողովը մարիօնէթներու հաւաքում մըն է՝ որոնք կը շարժին ու կը խօսին մեծամասնաբար համաձայն իրենց առաջնորդներու թելադրանքին: Պահպանողա-

կան աշխարհական առաջնորդն է, Լօրդ Լէնստաուն—նախկին վարչութեան արտաքին գործոց նախարար, բայց վերջին դատաւարակութեան ծրագիրը շօշափուած պահուն բովանդակ կօնտրօլը ինկաւ Քէնթըրպէրի արքեպիսկոպոսին ձեռքը, կրօնապետ համայն Անգլիոյ եպիսկոպոսական հատուածին: Իսկ այս բոլորը թելադրուած էին կանխապէս Բէլֆօրէ՝ à tout prix՝ կամ մերժել դատաւարակութեան նոր օրինագիծը և կամ բոլորովին կերպարանափոխել: Եւ բուն սա էր շարժառիթը իր այնքան սինիք վարմունքին՝ երբ որոշումները ջախջախիչ մեծամասնութիւններով կանցնէին Վարի ժողովին մէջ:

Ու դեռ առաջին օրէն սկսաւ,—ինչպէս այլ ևս սովորական բառ մըն է դարձած տեղական ազատական մամուլին մէջ — «խորտակումի» (wrecking) գործը և տեկց ամբողջ 20 օր:

Ազատականներու ոյժը բլլալով չափազանց սահմանափակ Լօրտերու ժողովին մէջ, Օրինագիծը փոխեցին, անդամահատեցին, տեղիւ բոլորովին գուրս ձգեցին և դարձուցին նախորդէն տարրեր, — թէ հոգիով և թէ սկզբունքով,—օրինագիծ մը, խնդիրը վերատին յանգեցնելով վաղեմի ապօրինութեանց: Լօնդոնի եպիսկոպոսապետը լօրտերու սոյն վարմունքը հռչակած է «Աստուածային սրբազան գործ մը» և թերևս այդ է պատճառը որ անոնք այդքան սանձարձակ յառաջ գացին, ինչ որ, պէտք է յիշել, ամենամեծ հարուածը տուաւ իրենց անպէս գոյութեան:

Պարլամենտը շուարած կը դիտէր այս բոլորը. նոյնքան այլապէս էր նաև հասարակութիւնը, բայց, խորտակիչներ ու իրենց պետը յոյս մը ունէին:

Դատաւարակութեան Օրինագծի հետ միաժամանակ լօրտերուն զրկուած էր ուրիշ մը, Առևարական Վիճուց Օրինագիծը (Trade Disputes Bill) որ առաջադրուած էր բանուորականներէ և անուրդի անցած: Յիշեալը կը պաշտպանէր բանուորներն ու իրենց tradeunion-ները գործադուլերու առթիւ՝ գործարանատէրերու զանազան ապօրինի պահանջներէն,—ինչպէս արտաքսուած գործաթող բանուորին, չվճարուած սոճիկի և աւելին՝ գերծ կը պահէր tradeunion-ները դատական ու օրինական պատասխանատուութիւնէ գործադուլերու ժամանակ՝ որպէս պարագան էր նախապէս, որով, գործարանատէրեր, օրէնքի դիմելով, կը ներկայացնէին միութիւնները իրր թշնամիներ և հատուցում կը պահանջէին եղած վնասուց:

Սա այնպիսի օրինագիծ մըն էր՝ որու վրայ ամեն գործարար քիչ թէ շատ գաղափար ունէր և կը ճանչնար ատոր իրեն շնորհած բարեքները: Հետեաբար, լօրտեր ու Բէլֆօր հոյակապ

միտք մը յղացան. փոշի փչել գործաւորներու աչքին և ճանապարհը հարձը դաստիարակութեան մերժման: Այսպէս, համաձայն պր. Բէլֆորի յորդորին, այս արհամարհուած ծրագիրը անցաւ անփոփոխ, թէպէտև, շատ անյուսալի մը դատապարտելու գործադիրները, վասն զի, պր. Քիր Հարտի, բանուորական-լիզըրը երբ նկատեց սա, յայտարարեց պարլամենտին մէջ լա-յէ ի լաց որ՝ «եթէ բանուորականութեան հետ հաշտութիւն կը մտադրուէր՝ ժողովուրդը կաշառելով լօրտերու ժողովի գոյութիւնը հանդուրժելի ընել իրեն՝ կաշառ ընծայողները շատ ողբալիօրէն յուսախաբ պիտի ըլլային», ինչպէս որ ալ կղան:

Կաշառը Աւետրական Վիճուց Օրինագիծն էր և Անպիտոյ պարլամենտական պատմութեան մէջ նախորդը չունեցող կաշառ մը, քանի որ լօրտեր հոգիով սրտով դէմ էին ատոր և նոյն լօրտ Լէնստաունն կը յայտարարէր թէ սա այնպիսի օրինագիծ մընէր որ Կովանութեան ներքե կարելի էր գործուել այնպիսի բաներ՝ որ կորուստ, մարմնային չարչարանք, անհատներու մտաւոր կսկիծ կը նշանակէր», մինչ այլ լօրտ մը, աւելի անգուսպ իր զայրոյթին մէջ, կրէր թէ «ասկէ աւելի անարդար, ասկէ աւելի բրոնապետական» օրէնք մը անկարելի էր մտարեւել և «սահմանադրութեան հոգւոյն բացարձակապէս հակառակ» նկատելով հանդերձ, կաւեւացնէր որ այսպիսի «անամօթ հատուած մը տեսնուած չէր երբէք Անպիտոյ օրինագրութեանց մէջ»: Բայց և այնպէս, անշշուկ անցաւ այն: Ինչո՞ւ: Ահա թէ ինչ կրէ Լօրդ Լէնստաունն. — Որովհետև, որքան անարդար, ապօրինի ու՝ անբնական, ատի կը պատկանի ժողովրդի այն հատուածին՝ որուն իրենք մասնակցութիւն չունին և չեն կրնար իրենց ճշգրիտ վճիռը տալ, և... հետեալար, անփոփոխ կանցնեն... Ու այս ծիծաղաշարժ պարբերութիւնն էր որ առիթ տուաւ պր. Քիր Հարդիի վերոյիշեալ յայտարարութեան:

Մարդիկ որ, տարիներ շարունակ խօլարար մերժած էին ժողովրդին անմիջական շահերը շօշափող ծրագիրներ, որ անտեսած էին ամէն արդարութիւն՝ լացի իրենց անհատական շահերէն, ճիշտ այլ մասնաւոր պարագային կը յղանային աշխատաւոր դասակարգի իրաւունքը ճանաչելու միտքը կամ կղզային իրենց անատակութիւնը՝ իրենցմէ անջատ դասի մը ճակատագիրը վճռելու... Եւ, ի մեծ ուրախութիւն ամէն գործաւորի, անշուշտ, օրինագիծը անցաւ լօրդերէն և կարգը և-կաւ Դաստիարակութեան Օրինագիծին:

Թէպէտև, արդէն այլակերպուած եպիսկոպոսներու ձեռքը և հիմնովին անմիտ ծրագրի մը փոխուած, Ազատական լօրտեր

ջանացին, նախ քան վերջնական բաղդը, համահաւասար զոհողութիւններով կօմպրոմիս մը յառաջ բերել. որովհետեւ, ազատականներու մէջ ալ կայ հսկայ հատուած մը՝ որ կը պատկանի Տէրունական Եկեղեցւոյն:

Փամանակ տրուեցաւ լօրդերուն մտածել և տրամաբանական համաձայնութեան գալ կառավարութեան հետ երկուստեք զիջումներով: Սա, թէև ոչ հաճոյ հականգլիկաններու, այնուամենայնիւ լուռ համբերեցին, աւելի աղետարեր վախճաններու առիթ չտալու համար: Եպիսկոպոս մը, կողմնակի ժողովի մը մէջ համարձակութիւն ունեցաւ յայտարարել թէ ներկայ դատաւարակութեան Օրինագիծը միահամուռ մերժել՝ կը նշանակէր ճանապարհ բանալ աստուածաշունչի դպրոցէն շուտով արտաքսման, սակայն, այս ամենը ոյժ չունեցան հպիսկոպոսներու վերայ: Իրենց «անպատկառ յամառութիւնը» քշեցին յառաջ մինչև վերջին աստիճանին և այդ խորտակուած ու այլակերպուած Օրինագիծը անգամ մը ևս զրկուեցաւ Վարի ժողովը աչքէ անցուելու:

Հոս, առաջին մեծ տատնաբանութիւնը ըրաւ պր. Բիրբըր, յայտարարելով թէ՛ այնքան փոխուած, կտրատուած ու այլանդակուած էր՝ որ իր Օրինագիծը ինք իսկ չէր ճանաչէր: Այդ պարագային էր որ պարլամենտի ամեն անկիւններէն Բէլֆօրի երեսին պոռացին «խորտակի՛չ», «խորտակի՛չ» մակդիրը՝ որովհետեւ ան էր դրդած լօրդերը մերժել կառավարութեան օրինագիծը իսկութեամբ:

Վերջին ու ամենահզօր փակման ճառը արտասանուեցաւ նախարարապետի կողմէ, Սըր Հէնրի Քէմպլը-Բէնըրմէն, որ մեծ ու նշանակելի ճառ մը պիտի մնայ պարլամենտական պատմութեան մէջ: Սըր Հէնրի ծայրայեղ ու եռանդուն դեմոկրատ ազատական մըն է: Սկովտական անժխտելի կամք և դիւրաբորբօք բնաւորութիւն մը ունի՝ որ նամանաւանդ երբ խնդիրը Բէլֆօրի ինտրիգներուն հետ է՝ զսպել չկրնար: Լոու ու երկար համբերեց՝ տեսնելու թէ մինչև ո՞ւր պիտի հասնի լօրդերու խաղը և երբայս վախճանին յանդեցաւ, անկարելի դարձաւ դիմադրել զայրոյթը և ճառին փակումը ոչ միայն խրոխտ յայտարարութիւն մըն էր՝ այլև յանդուգն սպառնալիք մը լօրդերու գոյութեան կամ աւելի ճիշտ է ըսել, այժմու վիճակին, քանի որ անոնք բացարձակ կոյր թշնամանքով կը վարուէին ազատական ծրագիրներու հետ և ամբողջ պարլամենտի մը երկարատե ջանքերը մէկ հարուածով մը կը խորտակէին:

«Հասարակաց ժողովի միջոցները վերջացած չեն,—կ'աւարտէր Քէմպլը-Բէնըրմէն իր ճառը ողորդուած չափերու մէջ

— և ես համոզումով կրսեմ թէ ճար մը պէտք է գտնուի, ճար մը պիտի գտնուի՝ որով ժողովրդին կամքը, արտայայտուած իր ներկայացուցիչներուն միջոցաւ այս ժողովին մէջ, պիտի տիրապետէ»։ Ու ասով փակուեցաւ ամբողջ խնդիրը ու պարժամենաւ առաջին նիստը վերջացաւ Ծնունդի ու Նոր-Տարուայ առթիւ, որ մինչև այժմ շատոնց վերսկսած է արդէն։

Սոյն ապօրինի արարքէն ու Սլըր Հէնրիի հօօր ճառէն յետոյ՝ այժմ ամեն ազատական, արմատական ու իրլանդացի կաթօլիկներու (ազգայնականներ) մեծ մասը՝ իրենց ուշը կետրոնացուցած են Լորդերու ժողովին վրայ։ Ոմանք կը պահանջեն անպայման խափանում, ինչ որ անհնար է։ Ուրիշներ կը թելադրեն բարեփոխում։ Իսկ մէկ մասն ալ՝ վերացում ժառանգականութեան, որով անոնք միայն կրնան նստիլ՝ որ մասնաւորապէս բարձրացած են այդ աստիճանին՝ ի վարձատրութիւն իրենց մէկ որեւէ կարևոր ծառայութեան։

Բայց, անոնք որ քիչ թէ շատ ուսումնասիրած են անգլիացի հասարակութեան հոգեբանութիւնը և տիրող հսկայ գասակարգային անջրպանները, շատ դժուար է անոնց հաւատալ թէ այդ գաղափարներէն ունէ մէկը իրականութեան վերածուի՝ նոյն ազատական կառավարութեան մը ամենափայլուն շրջանին իսկ, քանի որ ազատականութիւնը, մեծ մասամբ ըլլալով բարձրը դասակարգի մենաշնորհ մը և տեսնելով թէ ժողովրդի իսկական ձայնը տակաւ կը բաղմանայ Հասարակաց ժողովին մէջ, բաղձացող է Վերին ժողովի մը գոյութեան՝ «ուսմկութիւնը» սանձարձակ չվազելու համար։

Այսուհանդերձ, ազատականներ որոշած են, — «չ միայն այդ, այլև պարտաւորուած են, — Լորդերու ժողովի հարցը երևան բերել ներկայ նիստին՝ որպէս զի տեսակ մը «բարեփոխում» — որքան ալ անձուկ վիճակի մէջ — մտցնեն և տալարէզ ունենար գործելու և իրենց ծրագիրները իրագործման շաղին մէջ զննելու, որուն համար զրուեցան պաշտօնի»։

Թէպէտև իրենց «միջին ճանապարհի» և «կօմպրոմիզի» եղանակները շատ հաճելի չեն աւելի արմատական անդամներուն, որոնք, բանուորականներու նման, բացարձակ խափանումը կը պահանջեն այդ անպէտ ժողովին, սակայն, ազատականութեան յաւիտենական սխտհիմն է սա, ու չպիտի վարմանանք որ յիշեալ հարցը, մեծ իրարանցումի հետ միասին, անհաճոյ միջնակուսակցական բաժանումներ ալ ստեղծէ, ինչպէս որ այժմէն իսկ նշանները կը տեսնենք։

Բայց կառավարութիւնը կը վստահեցնէ թէ՛ և թէ՛ ներկայ «մեղմ նախազգուշութիւնով» չզգաստանան ազնուաշուք լօրդերը

և իրենց յամաս վարմունքը յառաջ վարեն, ասիկա նախակարապետը պիտի լինի աւելի ծայրայեղ միջոցներու, մինչև որ միանգամ ընդմիջող յղկուի այս խորթութիւնը ամենէ հին ու ամենէ ազատամիտ սահմանադրական պտըլամենտի մը վերայէն:

Առաջին փորձը պիտի ըլլայ բարենորոգում. իսկ եթէ այդ անյաջող անցաւ, ապա կը մնայ միակ ելքը.

„If it can't be mended, it must be ended. (եթէ կարելի չէ նորոգել, պէտք է խափանել):“

Մինաս Յոյակ

ՀՐԱՂԱՆԻ ԳՕՏԻ

(Պատկեր)

Տիկին Մարիամը սեղանի առաջ նստած նստակ էր գրում, երբ նրա ընկերունի Սիրանոյշը մտաւ նրա մօտ:

— Ի՞նչ լաւ եղաւ որ եկար, ասաց տիկին Մարիամը, ընկերունուն բարեկեց յետոյ ու առաջարկեց նստել, միայն թէ չխանգարել:

— Ի՞նչ բանի ես որ, հարցրաւ ընկերունին:

— Նստակ եմ գրում:

— Ի՞նչ նստակ է, ռւմ ես գրում:

— Անգլիա եմ գրում:

— Անգլիա, ռւմ ունիս անգլիացի, որդիդ անգլիացի է սովորում:

— Ո՛չ, նա Շուէցարիայումն է:

— Ապա ռւմ ես գրում:

Այսօր մի հրաշալի յայտարարութիւն եմ կարդացել մի քաղաքում: Եթէ իմանաս որքան եմ ուրախացիլ. դու կարող ես երեւակայել, որ այժմ պառաւները կարող են երիտասարդանալ:

— Ի՞նչ, պառաւները կարճ են երիտասարդանալ, հա՛ հա՛ հա՛:

— Մի ծիծաղիր, սպասիր պատմեմ. յայտարարութեան մէջ գրուած է, որ կայ մի անպիսի հրաշալի էլեկտրական գոտի,

երբ կապես՝ գէմքդ կը թարմանայ, աչքերդ աշխոյժով կը լցունին, այնպէս, որ պատաւը ոչնչով չի գանազանուիլ իսկական երիտասարդից:

— Եւ դու էլ հաւատում ես այդ յիմար ընկլամներին, որոնք ուրիշ ինչ են, եթէ ոչ փող ստանալու թակարդներ:

— Ի՞նչ անեմ, հոգիս, ուզում եմ բերել տամ, փորձեմ. էլ հնար չկայ, ուզում եմ երիտասարդանալ, թարմանալ:

— Ախար ի՞նչ կարիք կայ, այսուհետեւ հիմ ես ցանկանում դուր գալ, արդէն աղջիկդ հարսնացու է հաշուում:

— Ես ուզում եմ ամուսնուս դուր գալ, այն անպիտանին, որ հոգիս հանում է, հանգիստ չի տալիս իր ծաղրներով: Օր չի անցնում, որ չյիշեցնի ինձ իմ պառաւութիւնը: Անտանելի է դարձել, մի մարդավարի խօսք չեմ լսում բերանից: Անտելի նկատողութիւններին վերջ չկայ, թունալից ակնարկներ՝ որքան կուզես... Ամբողջ օրը թթուած, մրկած: Երբ մենք ու մենք ենք—նրա գէմքին ժպիտ չես տեսնի. բայց դու արի թամաշա արա, երբ մի ջահիլ, սիրուն կին տեսաւ. իսկոյն՝ փոխում է, բացում, խնդում, ժպտում, հանաքներ անում և ոստոստում, ինչպէս լեշ գտած կաշաղակ. 20 տարեկան երիտասարդների հետ է մրցում:

— Քանի՞ տարեկան է:

— 45:

— Իսկ դ՞ու:

— Ես 39:

— Դու 39, ինքը 45, հինգ լաւ է. ուրեմն ինքն աւելի հասակաւոր է, տարիքը ստած է: Այո՛, բայց ինչ արած, որ մեր այժմեան աղջիկքը պառաւ.— ջահել, այրի, ամուր, ամուսնացած չեն ջոկում: Պիտի տեսնես, թէ ինչպէս են հետը խուռլիկ մուռլիկ անում, ինքն էլ նրանց հետ:

— Օհո, ինչ անպիտանն է, ես նրան լուրջ մարդ էի համարում: Դու երեի սասախիկ ես սիրում, որ խանդոտում ես:

— Սիրե՞լ, այդ էր պակաս, որ այդ գաղանին սիրէի: Ես երբէք էլ չեմ սիրել:

— Ապա ինչ՞ու ես ամուսնացել:

— Ապրելու համար, ապա մինչև երբ պէտք հօրս շինքին նստէի:

— Իսկ ինքը՝ քեզ սիրե՞լ է:

— Դու ինչ ես ասում, ուզել է ինձ հէնց այնպէս. նրան կին է եղել հարկաւոր...

— Այդ լաւ է, նրան կէս էր հարկաւոր, քեզ ապրուստի միջոց, և դու քեզ ծախել ես... Սովորական բան... Եթէ այդպէս

է և բանը այդտեղ է հասել՝ թող ինչ ուզում է անէ, դու բաժանուի՛ր:

— Բաժանուե՛մ, ինչո՞վ ապրեմ... Նա դողում, սառնում էմ, չէ որ նա սիրուհի կը գտնի և աշխատանքը բոլորը նրա համար կը փչացնի, իսկ ինձ կենթարկի քաղցի...

— Սովորիր ինքդ քեզ պահել քո սեփական աշխատանքով, այն ժամանակ այդպիսի հաշիւներ չես անիլ, այն ժամանակ չես էլ ստորանալ... Սեփական աշխատանքդ միայն կը տայ քեզ անկախութիւն:

Կին

Ի՞նչ են ՈՒԶՈՒՄ ՍՈՑԵԱԼ-ԴԵՄՈԿՐԱՏՆԵՐԸ

(ԳԷԴ և ԼԱՖԱՐԳ)

III *)

Արտադրութեան մէջ այժմ էլ հստաքական աշխատանք պահանջող միջոցների հասարակականացումը հնարաւոր է միայն կապիտալիստ դասակարգի էքսպրոպրիացիայով իրագործել:

Այն մարդիկ որոնք խոյս են տալիս այդ էքսպրոպրիացիա խօսքից, չուզենալով վախեցնել մասսան, անտարակոյս մոռանում են.

1) Որ ներկայ կապիտալիստական հասարակութեան մէջ տնտեսական զարգացման իւրաքանչիւր քայլի հետ կատարւում է էքսպրոպրացիա, այսինքն սեփականութեան խլումն:

2) Որ էքսպրոպրացիան, որի մասին խօսում են

*) ՏԼՍ «Մուրճ» № № 2, 3.

սօցիալ-դեմօկրատները, օր օրի վրայ հեշտանում է, գոյութիւն ունեցող յարաբերութիւնների զարգացման անընդհատ ընթացքով:

3) Որ միայն էքսպրոպրիացիան է բաւարարութիւն տալիս սեփականութիւնից զրկուածներին:

4) Որ արտադրութեան հէնց պայմանները իրանք աւելի և աւելի անխուսափելի են դարձնում էքսպրոպրիացիան: Արդիւնագործական պրոպրետար՝ այդ մեր դարու աստուածութիւնը, իր հետ բերաւ իրենց տնեւրում, իրենց նաշուով, իրենց գործիքներով աշխատող արհեստաւորների էքսպրոպրիացիան, որովհետև այդ արհեստաւորները իրանք զրկուեցան 1) իրենց գործիքներից, որոնք նրանց ձեռքում անպէտք դարձան, 2) իրենց տեխնիկական հմտութիւնից որ մեքենաների և գանազան կատարելագործութիւնների ներմուծումից յետոյ կորցրեց իր արժէքը, 3) իրենց օջախից որ դատարկուեց որովհետև իրենց երեխաներին և կանանց ստիպած հղան գործարան ուղարկելու և 4) իրենց աշխատանքի արդիւնքներից, որոնք շահի կամ դիվիդենտի անուան տակ կենտրոնացան առանձին ձեռնարկուների կամ ակցիօներական ընկերութիւնների ձեռքում:

Ժամանակակից արտադրութեան զարգացման ընթացքը այնպէս է որ մարդկային գործունէութեան բոլոր ոլորտներում նա շինում է միայն աւերակների վրայ, ստեղծում է խոշոր հարստութիւններ, քայքայելով մանր բարեկեցութիւնները: Մեծ քաղաքների հսկայ խանութները մեզ ասում են անթիւ մանր մուշր խանութների սնանկութեան մասին. երկաթագործական տհազին գործարանները մեռցրին հարիւրաւոր կամ հազարաւոր դարբին արհեստաւորներին և այլն:

Սօցիալիզմը պահանջում է ընդհակառակը. խլել սեփականութիւնը հարուստներից յօդուտ չբաւորների, կատարել փոքրամասնութեան էքսպրոպրիացիան յօդուտ զրկուած մեծամասնութեան: Մի խօսքով էքսպրոպրիացիա անողների էքսպրոպրիացիան է պահանջում: (Ու-

րիչների սեփականութիւնից գրկողների սեփականազրկում): Մեծամասնութեան պէտք է վերադարձնել այն ինչ խել է նրանից փոքրամասնութիւնը. այդ փոքրամասնութիւնը օրէցօր նուագում է իր թուով շնորհիւ սարսափելի մրցութեան հէնց իր միջավայրում: Պէտք է նկատել որ հէնց իրենք կապիտալիստները բուսական թեթևացումն սոցիալիզմի նպատակի իրականանալուն— անձնապէս աւելի և աւելի հեռանալով արտադրութիւնից, որի մասին նրանք նոյնքան են հոգ տանում որքան չինական կայսրը: Կապիտալիստները չեն որոնք կառավարում են արդիւնագործութիւնը, այլ վարձու գործակալները, ուստի կապիտալիստներին հեռացնելով այդ խոշոր ձեռնարկութիւններից, ոչ մի ազդեցութիւն չի անուիլ այդ խոշոր արդիւնագործական ձեռնարկութիւնների վրայ:

Միւս կողմից, միմիայն այդ էքսպրոպրիացիան կը տայ լրիւ վարձատրութիւն այն բոլորին, որոնք զրկուել էին սեփականութիւնից: Հասարակական, սոցիալիստական էքսպրոպրիացիայի հետ առաջ են գալու մի շարք հասարակական, հանրօգուտ հաստատութիւններ մանուկների, ծերերի, հիւանդների համար և այլն:

Հասարակական էքսպրոպրիացիայի անհրաժեշտութիւնը զգուշ է ոչ միայն բանուոր դասի ազգատութիւնից և չափազանց աշխատելու ծանրութիւնից մասնաւոր սեփականութեան պայմաններում, այլև նրանից որ ժամանակակից տեխնիկան, բանելով շոգիի և էլեքտրականութեան սլոպով, արտադրութեան միջոցները այնպիսի հզօրութեան է հասցրել, որ սեփականատէրերի առանձին առանձին ոյժերը այլևս անկարող են կառավարել և վերահսկել այդ արտադրութեան վրայ համեմատ շուկայի պահանջներին. հետևանքը տաղանքներ, կրիզիսներ, որոնք աւելի սաստիկ են ցնցում հասարակական օրգանիզմը քան պատերազմները և համաճարակները: Այդ կրիզիսները կարող է վերացնել միայն հասարակութիւնը, որ տիրապետում է արտադրութեան միջոցների և ար-

դիւնքների վրայ: Այդ նպատակին կը ծառայի, օրինակի համար, պահանջների վիճակագրութիւնը, որով կը դեկավարուեն բանուորներին արդիւնագործութեան զանազան ճիւղերի մէջ բաժնելիս, իւրաքանչիւր ճիւղի մէջ աշխատանքի անհրաժեշտ տեւողութիւնը որոշելիս:

ԱՆՀԱՏՆ ՈՒ ՄԻՋԱՎԱՅՐԸ

Պրոֆ. Ա. Ա. Իսայեւ.

I. Անհատի առաջ խոնարհուելը: II. Միջավայրի արած ազդեցութիւնը անհատի վրայ, III. Միջավայրի արած ազդեցութիւնը քրիստոնէութեան սկզբնաւորութեան ու տարածման վրայ, IV. Միջավայրի ազդեցութիւնը Դարվինի վարդապետութեան վրայ, V. Միջավայրի ազդեցութիւնը Մարքսի վարդապետութեան վրայ, VI. Միջավայրի ազդեցութիւնը օրէնսդրութեան տրամաական փոփոխութիւնների վրայ, VII. Անհատի ու միջավայրի յարաբերութեան փոփոխութիւնները, VIII. Հասարակական կազմի արմատական բարեփոխութիւնը զէպի սոցիալիզմ չէ կարող կատարուել բացարձակ միապետի ձեռքով: IX. Ապագայի հեռանկարը:

I

«Աշխարհի պատմութիւնը մեծ ժարդկանց կենսագրութիւն է միայն» ասել է Կարլէյլը. նա այս ֆորմուլայի մէջ արտայայտել է այն գնահատութիւնը, որ հազարամեակների ընթացքում մարդկութիւնը արել ու շարունակում է անել անհատի ու ամբոխի համար: Այս գնահատութիւնն է երևան գա-

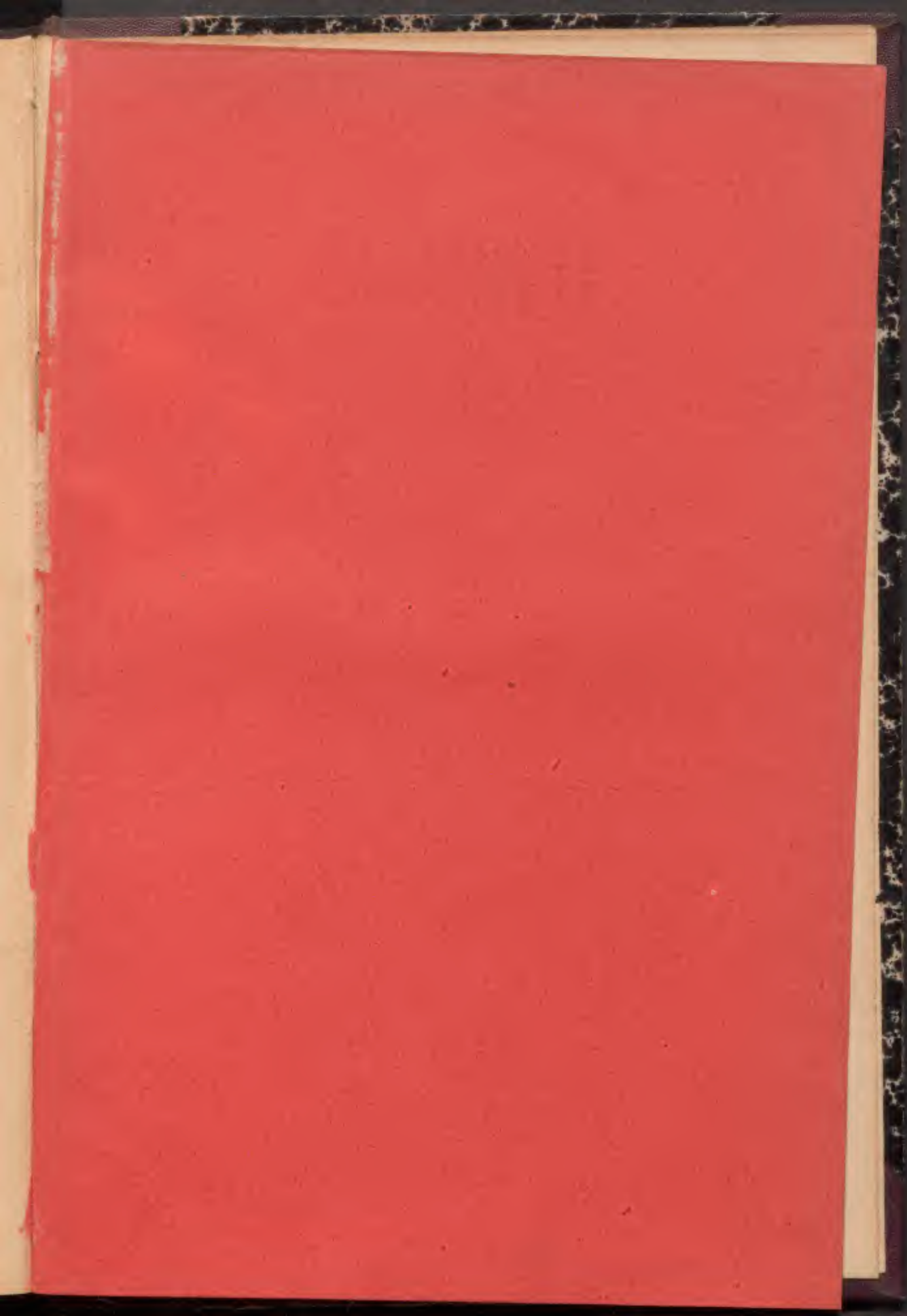
լիս ժողովրդական բանաստեղծական ստեղծագործութեան մէջ, որը վերագրում է հսկաներին, հերոսներին այն բոլոր բարի-մասնութիւնները, որոնք համապատասխանում են ժողովրդի իղէալներին և վերագրում է այնպիսի չափերով, որոնք նրա երեխայական հարուստ երևակայութեան արդիւնք են: Կարելի է ֆորմուլան է ծածկում պատմագիրների պատմութիւնը մինչև մեր օրերը, երբ որ Ալեքսանդր Մակեդոնացուց և Յուլիոս Կեսարից այն կողմ տեսանելի չեն ոչ յունական և ոչ էլ հռոմէական հասարակութիւնները, իսկ Նապոլէօն I-ի կեանքին վերաբերող բոլոր մանրամասնութիւնների քրտնաջան ուսումնասիրութիւնը ստուերի մէջ է թողնում նաև այն մարդկանց, որոնք օգնեցին նրան ելնել այդ բարձրութեան վրայ, ստուերի մէջ է թողնում նաև Ֆրանսիայի ու Եւրոպայի միւս երկրների միջավայրը, որը արգելք չեղաւ, որ նա կառավարէր նրանց բախտը: Այս ֆորմուլան իբրև «օրէնք ու մարգարէներ» է ծառայում գրականութեան պատմադրի համար, որը հաւաքում է Դէօթէի ամենամանր նկատողութիւնները և չէ մոռանում յիշել Պուշկինի կոճակը: Այս գնահատութիւնն է պարունակւում Նիյշէի գերմարդի վարդապետութեան մէջ...

Կարելի է մի քանի խոշոր պատմական անձնաւորութիւնների պատկերները գծելով այն համոզմունքն է արտայայտում, թէ այն մարդը, որի մէջ բնութիւնը մեծութեան սաղմեր է դրել, անպայման երևան կը գայ իբրև մեծ մարդ: Այս բանի վրայ կասկածել չէ կարելի, հարցը միայն նրանում է, թէ գործունէութեան ինչպիսի օգնականում (сфера) նա ցոյց կը տայ իր մեծութիւնը: Միատեսակ չեն այն հանգամանքները, որոնք շրջապատում են հերոսին նրա ձիրքերի զարգացման ու նրա գործունէութեան որոշման ժամանակ. սակայն ինչ տեսակ էլ լինեն հանգամանքները, նրանք այն մեծ ձիրքերի զարգացման հնարաւորութիւն են տալիս, որ բնութիւնը դրել է նրա մէջ: «Բնութիւնը բոլոր մեծ մարդկանց, ինչպէս և բոլոր մարդկանց ընդհանրապէս, միևնոյն շաբլոնով չէ ստեղծում: Հակումները բազմատեսակութիւնը անկասկածելի է: Բայց աւելի անսահման կերպով մեծ է հանգամանքների բազմատեսակութիւնը, և շատ աւելի յաճախ մեզ պատահում է գործ ունենալ վերջին բազմատեսակութիւնների հետ: Այստեղ կրկնւում է այն, ինչ որ տեղի է ունենում հասարակ մարդի հետ նրա՝ արհեստ սովորելու ժամանակ... Խնդիրն այն է, թէ նա ի՞նչպիսի գիտութեան կը տրուէ: Տրուած է հերոսը.—նա պէտք է աշխարհակալ լինէ, թագաւոր, փիլիսոփայ, թէ՞ բանաստեղծ: Այս կը լինէ նոյն անասելի կերպով բարդ ու վիճելի հաշիւներ

րի հետևանքը, որոնք գոյութիւն կ'ունենան աշխարհի ու հերոսի միջև: 1) Այստեղից բնական է այն եզրակացութիւնն առնել, թէ մեծ մարդը միայն արտաքին ձևով կախումն ունէ այն երևան կը հանէ իր մեծութիւնը այս կամ այն ձևով: Այստեղից էլ ստացւում է այն անհրաժեշտ եզրակացութիւնը, թէ հերոսը չէ կարող կորչել ամբողջ մէջ, թէ ամբողջը չէ կարող ջլատել նրա ոյժերը, արգելք լինել նրա անսովոր ձիրքերի երևան գալուն, թէ նրա հզօրութիւնը անսահման կերպով աւելի մեծ է, քան այն պայմանների գոմարը, որոնց մէջ նրան վիճակուած է գործել: Ով յաջողութիւն չէ ունեցել, այսինքն ով չէ յաղթել միջավայրին, նա չէ կարող հերոս ճանաչուել: Եւ ուստի այս սողերը սրբագործում են իւրաքանչիւր աչքի ընկնող յաղթութեան առաջ կրկնապահելն ու խոնարհուելը, որովհետեւ իւրաքանչիւր որ իրաւունք է տալիս ենթադրելու, թէ այն մարդը, որը ունեցել է այդ յաջողութիւնը, հերոս է կամ մօտ է հերոսութեան գրութեանը:

Կարելի է իր՝ հերոսների մասին հեղինակած ուրուագծերը գրել է Յոսի Կոստան, երբ եւրոպական կեանքի պայմանները շատ աւելի, քան այժմ, նպաստում էին առանձին մարդկանց չափազանց բարձրացմանը և այն միջավայրի արհամարհմանը, որի մէջ նրանք գործում են: Սակայն իր ուրուագծերի գնահատման մասերում նա երևան է հանում այն վախը, թէ նրա ֆորմուլան հեշտ կերպով կարող է դէպի ծայրայեղ չափազանցութիւններ տանել: Ահա օրինակի համար նրա խօսքերը Դանտէի մասին: «Աստուածային կատակերգութիւնը գրել է Դանտէն, բայց այդ երկը իսկապէս տա քրիստոնէական դարերի սեփականութիւնն է: Դանտէին պատկանում է միայն նրա վերջնականօրէն աւարտումը: Այսպէս է լինում միշտ: Վերջրէք արհեստաւոր դարերին իւր երկաթով, իւր գործիքներով, իր հմտութիւնով ու արուեստով, — ճրքան քիչ բան է պատկանում անձնապէս նրան, նրա անհատական աշխատանքին այն բոլորից, ինչ որ նա պատրաստում է: Բոլոր հնարիչ մարդիկ, որոնք ապրում էին անցեալում, այժմ աշխատում են այստեղ նրա հետ, ինչպէս որ միւր բոլորի հետ են իրօք աշխատում մեր բոլոր գործերի մէջ... Դանտէի այս բոլոր վեհ և միևնոյն ժամանակ սարսափելի ու գետնէի այս բոլոր վեհ և միևնոյն ժամանակ սարսափելի պտուղ են, զիցի կազմաւորները այն խորհրդածութիւնների պտուղ են, որ անում էին նրանից առաջ ապրող բոլոր բարեբարոյ մար-

1) Карлейль- Героя и героическое в истории 1898. 125.

ԳՐԱԿԱՆ, ՀԱՍՍԱՐԱԿԱԿԱՆ, ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԵՒ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ

Ա Մ Ս Ա Գ Ի Ր

(Նոր շրջան VII տարի)

Բ Ա Յ Ա Ն Ո Ր Դ Ա Գ Ի Ն Ը

ԳՐԱԿԱՆ	տարեկան	10 ռ.	ՍՏԱՐԱԿԱԿԱՆ	տարեկան	12 ռ. (32 ֆ.)
	կէս տարին	5 ՝ 40կ		կէս տարին	7 ՝ (18 ֆ.)
	ամսական	90 կ.		ամսական	(3 ֆ.)

Բաժանորդագինը կարելի է վճարել նա՛եւ մաս-
մաս(5—5 ռ.), սերկորդ վճարը լինում է մայիսին: Տարր-
դարձողներում ուսուցանողների, աշակերտների, ուսանող-
ների, զինվորների և քանութային համար բաժանոր-
դագինն է (Ռուսաստ.) Տ ր ու ը լ ի տարեկան, որ կարելի
է վճարել մաս-մաս(4-4) ռ.:

Հասցէն. Тифлис «Мурдж» Tiflis «Mourteh»

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԿԱՆՈՆՆԵՐ՝

1. Խմբագրութիւնը յատուկ խնդրում է յօդուածագրերից՝ գրել պարզ
մանուաճող բուեր, յատուկ անուններն ու օտար բառերը, եւ քերթի միայն մի
եռեւի վրայ. առանձնապէս ուշ դարձնել կէտադուրքան, ուղղագրութեան եւ
նոր պարբերութիւնները որոշակի լինելու վրայ: Թարգմանութեան հետ պէտք
է ուղարկել խմբագրութեանը նաեւ բնագիրը:
2. Չընդունուած մեծ յօդուածները (36 երեսից աւելի) պահուած են
խմբագրատանը 6 ամիս, իսկ յետոյ ոչնչացնուած են: Ձեռագիրը յետ ստա-
նալու համար պէտք է ուղարկել ճանապարհածախսը: Փոքր յօդուածներն ու
ոտանաւորները չեն վերադարձնուում:
3. Գրութեան լիակատարութեան չափը որոշում է խմբագրութիւ-
նը: Խմբագրութեան առանց պայմանների ուղարկուած ձեռագիրները հա-
մարում են անվճարելի:
4. Խմբագրութիւնը իրան է վերապահում ուղարկուած յօդուածները
փոփոխելու կամ կրճատելու իրաւունքը:
5. Խմբագրութեանը զանազան էարցումներով դիմող անձինք պէտք
է պատասխանի համարուղարկեն նամակագրողը կամ պոստային
բաժնի:
6. Հասցէ փոխելու համար պէտք է ուղարկել 40 կոպէկ:
Հասցէի փոփոխումը պէտք է ստացուի իւրաքանչիւր
ամսի 10-ից ոչ ուշ, որպէսզի առաջիկայ համարն
ուղարկուի նոր հասցէով: Նոր հասցէի հետ
պէտք է յալանել նաեւ ձին հասցէն:

Խմբագիր՝ ԼԵՒՈՆ ՍԱՐԳՍԵԱՆ

